

तिधा पुनः । शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ।
 क्षुण्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्धवित्तये । चकार
 ब्रह्मसूत्राणि तेषां सूत्रत्वमप्यसौ । अल्पाक्षरमसन्दिग्ध
 सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवदाश्च सूत्रं सूत्रविदो
 विदुः । निर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यतः ।
 यथा व्यासत्वमेकस्य कृष्णस्यान्यविशेषणात् । सवि-
 शेषणसूत्राणि क्षपराणि विदो विदुः । मुख्यस्य निर्वि-
 शेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः । इति वेदविदः प्राहुः शब्द-
 तत्त्वार्थवेदिनः । सूत्रेषु येषु सर्वेषु निर्णयः समुदीरितः ।
 शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणस्य निर्णयः । एवं विधानि
 सूत्राणि कृत्वा व्यासो महाययाः । ब्रह्मरुशदिदेषु भव-
 यमिद्वपत्तिषु । ज्ञानं संस्थाप्य भगवान् क्रोडते पुरुषो-
 त्तमः—इत्यादि ।

अथ शब्दो महत्कार्योऽधिकारानन्तर्याय्येयः । अतः
 शब्दो हेत्वर्थः । उक्तञ्च गारुडे ;

“अथातः शब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि ।
 प्रारभ्यन्ते नियतैव तत् किमत्र नियामकम् । कथार्थं तु
 तयोर्विद्वन् । कथमुत्तमता तयोः । एतदाख्याहि मे
 ब्रह्मन् ! यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः । एवमुंशो नारदेन ब्रह्मा
 प्रोवाच सत्तमः । आनन्तर्येऽधिकारे च महत्कार्यं तथैव
 च । अथ शब्दस्त्वतः शब्दो हेत्वर्थे समुदीरितः । परस्य
 ब्रह्मणो विष्णोः प्रसादादिति वा भवेत् । स हि सूर्यमनो-
 हृत्तिप्रेरकः समुदीरितः । सिद्धन्तोः परमाद्विष्णोः प्रथम
 द्वौ विनिःसृता । ओद्धारयाश्च शब्दश्च तस्मात् प्राथमिकी

क्रमात् । तदेतत्वं वदंयापि तृतीयोऽन्तः उदाहृतः । प्रकारः
 सर्ववागात्मा परब्रह्माभिधायकः । तथा प्राणालोकिकोऽर्थो
 व्याप्तिस्थितिविधायकः । अतश्च पूर्वमुच्चार्याः सर्व एते
 सतां मताः । यथातः शब्दयोरेवं वीर्यं मात्राय तत्त्वतः ।
 सूत्रेषु तु महाप्राज्ञास्ताविवादी प्रयुञ्जते—इति । अधि-
 कारार्थयोक्तो भागवतन्त्रे—

मन्दमधोत्तमत्वेन त्रिविधा ह्यधिकारिणः । तत्र
 मन्दा मनुष्येषु य उत्तमगुणामताः । मध्यमास्त्वृषिग-
 न्धर्वा देवास्तत्रोत्तमा मताः । इति जातिज्ञतो भेदस्तथा-
 ऽन्यो गुणपूर्वकः । भक्तिमान् परमे विष्णो यस्त्वध्ययनवा-
 यरः । प्रथमः शमसंयुक्तो मध्यमस्तसुदाहृतः । शान्त-
 स्तन्मपर्यन्तमसारज्ञाप्यनित्यकम् । विज्ञाय जातवैराग्यो
 विष्णुपादैवासंययः । स उत्तमोऽधिकारो स्यात् संन्यस्ता-
 खिलकर्मवान् ।—इति ।

अध्ययनमाचरतो नाविशेषादिति श्लोपरि—‘शान्तो-
 शान्तो उपरतस्तिष्ठति चः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्’
 ‘परोक्षं लोकान् कर्माचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्’—
 ‘मास्थकतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्’—
 ‘समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्’—‘यमेवैष हृणुते तेन
 लभ्यस्तस्यैष आत्मा हृणुते तनुं स्वाम्’—‘यस्य देवे परा
 भक्तिर्यथा देवे तथा गुरो । तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशन्ते
 महात्मनः ।’—इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । व्याससंहितायाश्च—

“अन्यथा अपि ये भक्ता नामज्ञानाधिकारिणः ।
 क्षीणद्रविलवभूनां तन्वज्ञानेऽधिकारिता । एकदेशे

परोक्षे तु न तु अन्यपुरःसरे । त्रैवर्णिकानां वेदोक्ते सम्प्र-
गभक्तिमतां हरौ । आङ्गुरप्युत्तमस्त्रीणामधिकारन्तु वैदिके ।
यधोर्वशो यमो चैव शय्याद्याय तथापरा"—इति । यतो
नारायणप्रसादमृते न मोक्षः—न च 'ज्ञानं' विनात्यर्थप्र-
सादः—अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या ।

‘यत्रानवसरोऽन्यत्र पदं तत्र प्रतिष्ठितम् । वाक्यञ्चेति
सतां नीतिः सावकाशे न तद्वेत्’ इति वृहत्संहितायाम् ।

‘तमेष विदित्वा तिस्रस्तुमेति नान्यः पन्था विद्यते-
ऽयनाय’—‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम
प्रियः’—‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः’ ‘आत्मा या अरे द्रष्टव्यः
श्रोत्रेणो मन्त्रेण निदिध्यासितव्यः’ इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ।

‘वार्त्तमा त्वधमः प्रोक्तः प्रसादः श्रवणादिभिः । मध्यमो
ज्ञानसम्पत्त्या प्रसादस्तूत्तमोत्तमः । प्रसादात्त्वधमाद्विष्णोः
स्वर्गलोकः प्रकोर्त्तितः । मध्यमाज्जनलोकादिरुत्तमस्त्वेव
सुक्तिदः । श्रवणं मननञ्चैव ध्यानं भक्तिस्तथैव च । साधनं
ज्ञानसम्पत्तौ प्रधानं नान्यदिष्यते । न चैतानि विना
कश्चिज्ज्ञानमाप कुतश्चन’ इति नारदोये । ‘ब्रह्म’ शब्दश्च
विष्णाविव—

‘यमन्तःसमुद्रे कवयो वदन्ति तदक्षरे परमे प्रजाः ।
यतः प्रसृता जगतः प्रसृती प्रसृतो येन सर्वान् विसृज्य
भूम्याम्’ इति चोक्ता,—‘तदेव ओं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म
परमं कवीनाम्’ इति श्रुतिः । तत्रो विष्णुरिति वचनादि-
श्रुतेव हि तत्रोच्यते, न चैतरस्य शब्दात् प्राप्तिः ।

‘नामानि विद्वानि न सन्ति लोके यदाविरासीद-

नृतस्य सर्वम् । नाभानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं
परममुदाहरन्ति’ इति भाष्यवेद्युक्तिः ।

“यो देवानां नामधा एक एव तं संपन्नं भूवनानि
यन्ति”त्येवं शब्दान्नान्येषां सर्वनामता । ‘अजस्य नाभाव-
ध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भूवनानि तस्युरिति’
विष्णोर्हि लिङ्गम् । न च प्रसिद्धार्थं विनान्योऽर्थो द्रुष्यते
अजस्य नाभाविति ।

‘यस्या नाभेरभूत् शुतेः पुष्करं लोकसारम् । तस्मै नमो-
व्यस्तसंस्रविश्वविभूतये जगदाचे विष्णवे लोककर्त्रे’
इति स्तान्दे ।

‘परो दिवा परत्र ना पृथिव्येति’ समाख्या श्रुतौ—
‘यं कामयेतं तनुग्रं कृणोमि’—‘तं ब्रह्माणं तच्छपिं तं
सुनेधा’ मित्युक्त्वा ‘मम योनिरस्यन्तः समुद्रः’—इत्याह ।
उग्रो रुद्रः समुद्रान्तर्नारायणः प्रसिद्धत्वात् सूचितत्वाच्चा-
स्वर्यस्य—नचाविरोधे प्रसिद्धः परित्यज्यते—उक्तन्यायेन च
श्रुतय एतमेष वदन्ति ।’

‘वेदे रामायणे चैव पराणे भारते तथा । आदावन्ते
च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते’—इति श्रीहरिवंशेषु ।

नचेतरपन्थैर्विरोधः—‘एष सोऽहं सज्जाम्याश्र योजनान्
मोहयिष्यति । त्वच्च रुद्रो महाबाहो । मोहनास्तापि
कारय । अतप्यानि वितप्यानि दर्शयस्व महामुज ! ।
प्रकाशं कुरु चात्माननप्रकाशश्च मा कुरु—इति वाराह
वचनात् ।

जन्माद्यस्य यतः इति ॥ २ ॥

शैवे च स्कान्दे । 'श्वपचादपहृष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुराः । तदैवाच्युत यान्येव यदेव त्व पराङ्मुखः' इति ।

ब्राह्मणे च ब्रह्मवैवर्ते—'नाह न च शिवोऽन्ये च तच्छक्त्यैकाग्रभागिनः । बालः क्रोडनकैर्यदत् क्रोडतेऽस्माभिरच्युत ।'—इति । न च षेष्णुवेषु तथा तद्वैप मोहमित्युक्तम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणो लक्षणमाह—जन्मेति । सृष्टिस्थिति संहार-नियमनज्ञानबन्धमोक्षाः यतः । 'उत्पत्तिस्थिति-संहारा नियतिज्ञानमाकृतिः । बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात् स चरिरैकराट्' इति स्कान्दे । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति' 'य उन्निधातु एधिवोमुत यामेको दधार भुवनानि विश्वा चतुर्भिः साकं नवतिश्च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतोरवोवियत्परो मात्रया तन्नासृधाना न ते महित्वमश्रुवन्ति, न ते विष्णो जायमानो न जातो देवमहिम्ना परमं तमाय ।'—'यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वेत्यादि च ।' अनुमानतोऽन्ये न कल्पनीयाः ।

'नावेदविश्वगुते तं ब्रह्मन्' 'सर्वानुभूतमाजानं सम्परा ये औपनिषद् पुरुषम्'—इत्यादिश्रुतिभ्यः, न चानुमानस्य निवर्तप्रामाण्यम् ।

'श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् । निश्चयात् साधयेद्दृष्टं प्रमाणान्तरमेव च । श्रुतिस्मृतिसहायं यत्

शास्त्रयोनित्वात् इति ॥ ३ ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

प्रमाणास्तरमुत्तमम् । प्रमाणपटवीं गच्छन्नात्र कार्या
विचारणा । पूर्वोत्तराविरोधेन कोऽवार्थोऽभिमतो भवेत् ।
इत्याद्यसूक्ष्मं तर्कः शक्यतर्कान्तु वर्जयेत् इत्यादि कौर्म ।
शक्यत्वाच्चानुमानानां सर्वत्र अप्रामाण्यम्—

‘सर्वत्र शक्यते कर्तुमागमन्तु विनानुमा । तस्मान्न सा
शक्तिमती विनागममुदोचितम्’ इति वाराह । ‘रेतो
धातुश्च कलिका घृतधूमाटिवासनम् । जातिस्मृतिरय-
स्कान्त’ सूर्यकान्तोऽम्बुभुक् क्षणम् । प्रेत्य भूताप्ययस्यैव देव-
ताभ्युपधाचनम् । मृते कर्मनिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः’
इति मोक्षधर्मवचनात् नास्तिक्यवादो युज्यते—दर्शनाच्च
तप आदिफलस्य ॥ २ ॥

‘ऋग्यजु सामाथर्पाश्च भारत’ पञ्चरात्रकम् । मूल-
रामायणश्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते । यच्चानुकूलमेतस्य तच्च
शास्त्रम् प्रकीर्तितम् । अतोऽन्यग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं
कुर्वन् तत्’ इति स्वान्दे । ‘सांख्य’ योगः पाशपतं वेदा-
रण्यकमेव च’ इत्यारभ्य वेदपञ्चरात्रयोरेक्याभिप्रायेण पञ्च-
रात्रस्यैव प्रामाण्यमुक्तमितरेषा भिन्नमतत्वं प्रदर्श्य मोक्ष-
धर्मेष्वपि, शास्त्रं योनिः प्रमाणमस्येति-‘शास्त्रयोनिः’
अत्रानां प्रतीयमानमपि नेतर्यां शास्त्रयोनित्वम् ।
कुतः १ । २ ॥

अन्वय उपपत्त्यादिलिङ्गम् उक्तञ्च वृहत्संहितायाम्—

इक्षतेनाशब्दम् ॥ ५ ॥

‘उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोप-
पत्तो च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये’ इति । उपक्रमादितात्पर्य-
निर्णयः सम्यक् निरूप्यमाणे तदेव शास्त्रगम्यम् ।

‘मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकस्योऽपीक्षते ह्यहम् ।
इत्यस्या हृदयं साक्षान्नान्यो महेद कथन’ इति भागवते ॥४५॥

ननु ‘यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं’ तथा ‘रसं नित्यमगम्यवच्च यत्’-
‘अवचनेनैव प्रोवाच’—‘यदाधानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते
‘यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन योवमिदं श्रुतम्’ इत्यादिभिः न
तच्छब्दगोचरम् ? नेत्याह । ‘स एतस्माज्जीवधानात्
परात्परं पुरिश्चयं पुरुषमीक्षते’—‘आत्मन्येवात्मनात्मानं पश्येत्’
—‘विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत’ इत्यादिवचनेरोक्षणीयत्वाद्वाच्यमेव ।

‘ओपनिषदत्वाच्चावचनेनेक्षणम्’—‘सर्वे वेदा यत् पद-
नामनन्ति तेषांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । वेदैश्च सर्वै-
रहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्’ इत्यादिश्रुति-
स्मृतिभ्यः ।

अवाच्यत्वादिकं त्वप्रसिद्धत्वात्—‘न तदीदृशमिति ज्ञेयं न
वाच्यं न च तर्क्यते । पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति मेरोरूपं विप-
र्यित’ इतिवत् । अप्रसिद्धेरवाच्यं तद्वाच्यं सर्वागमोक्तितः ।
अतर्क्यतवर्गमज्ञेयं ज्ञेयमेव परं श्रुतम्’ इति नादृष्टे । न
‘आशब्दत्वमिति प्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

गौणशब्दात्माशब्दात् ॥ ६ ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न च गौण आत्मा दृश्यो, वाच्यश्च, न निर्गुण इति युक्तः— आत्मशब्दात् । 'यो गुणैः सर्वतो होनो यश्च दोष-
विवर्जितः ।' इत्योपादेयरहितः स आत्मैत्यभिधीयते ।
एतदन्यस्य भावो यः स नास्तीति सतां मतम् । अनात्मत्या-
गशब्दस्य सोपचारः प्रयुज्यते' इति वामने ।

हे वाव ब्रह्मणो रूपे आत्मा चैवानात्मा च, तत्र य
आत्मा सः नित्यः शुद्धः केवली निर्गुणश्चाथ च योऽनीदृशः
स ऽनात्मेति तवस्कार ब्राह्मणम् । न च मुख्ये सत्यमुख्यं
युज्यते ॥ ६ ॥

न हि गौणात्मनिष्ठस्य मोक्षः, यस्यानुवित्तं प्रतिबुद्धो
आत्मा तस्मिन् सन्दोहे गच्छने प्रविष्टः स विश्वकृत् स हि
सर्वस्य कर्त्ता सोऽस्य लोकः स उ लोक एवेत्यात्मनिष्ठस्य मोक्ष
उपदिश्यते—'अवमात्मा ब्रह्म' ।

'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते । दत्तं
दुर्वासस सोममात्मैगब्रह्मसम्भवान् । चेतनसु द्विधा प्रोक्तो
जीव आत्मेति च प्रभो । जीवाः ब्रह्मादयः प्रोक्ता आत्मैकसु
जनाईनः । इतरेष्वाम्नाशब्दसु सोपचारः प्रयुज्यते । तस्या-
त्मनो निर्गुणस्य ज्ञानात्मोच्च उदाहृतः । सगुणास्त्वपरे
प्रोक्तास्तज्ज्ञानाच्चैव मुच्यते । परो हि पुरुषो विष्णुस्तस्मा-
न्मोक्षस्ततः स्मृतः'—इति पाप्मे ॥ ७ ॥

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

खाप्ययात् ॥ ९ ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

‘तमेवैकं जानन्न आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चयाऽमृत-
स्येव सेतुः’ इत्यन्येषां हेयत्ववचनान्न गोण आत्मा ॥ ८ ॥

‘पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमदूष्यते पूर्णस्य पूर्ण-
मादाय पूर्णमेवावशिष्यते’—‘स आत्मना आत्मानमुद्धृत्या-
त्मन्येव विलापयत्यय आत्मैव भवति’ स देवो बहुधा
भूत्वा निर्गुणः पुरुषोत्तमः । एकोभूय पुनः शेते निर्दोषो
‘हरिरादिकृत’—इति चैव स्वस्मिन्नप्ययवचनात् । नहि गोण
आत्मनो निर्दोषस्य लयः । न च कासचिच्छाखासन्नन्यथो-
च्यते ॥ ८ ॥

‘सर्वे वेदा युक्तयः सुप्रमाणा ब्राह्मं ज्ञानं परमं त्वेक-
मेव । प्रकाशयन्ते न विरोधः कुतश्चिद्देहेषु सर्वेषु तथेति-
हास इति पैङ्गिश्रुतेर्गतेर्ज्ञानस्य साम्यमेव ॥ १० ॥

‘एको देवः सर्वभूतेषु शूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्ता-
रात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः कीवल्यो
निर्गुणयेति । न ह्यगष्टः श्रूयते नचाप्रसिद्धं कल्पाम् सर्व-
शब्दावाच्यस्य लक्षणायुक्तेः ॥ ११ ॥

‘तमेव समन्वयं प्रकटयत्यानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिना

विकारशब्दन्तेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

समस्तेनाध्यायेन प्रायेनाभिप्रायेणान्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां परमात्मनि समन्वयः प्रदर्शनेऽस्मिन् पादे, नान्यथा तद्दृष्टेः । ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तं तच्च 'ब्रह्मापुच्छ' प्रतिष्ठेत्यानन्दमयावयरूपं प्रतीयते न ह्यवयविन विभावयवमावस्य ज्ञेयतेत्यत आह—आनन्देति । आनन्दमयो ब्रह्मादिप्रकृतिर्विष्णुर्वा, ब्रह्मशब्दादिरण्यगर्भस्य प्राप्तिः, शतानन्दनाम्ना च अप्रीकृत्वाच्च रुद्रस्य । एवमन्येषामपि । 'मम योनिर्महद् ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दाद्बहुभावाच्च प्रकृते ब्रह्म ह्यव्यातिजीवकमलाशनशब्दराशिष्विति ब्रह्मशब्दादेव सर्वजीवानां अवमयत्वादेव तथापि न ते आनन्दमय शब्देनोच्यन्ते, किन्तु विष्णुरेव 'तदेव ब्रह्म परमं ब्रवीनाम्' एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते—

ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र कचिदिष्यते । असम्पूर्णाः परे यस्मादुपचारेण वा भवेत् । ब्रह्मेति परमात्मेति मगधामिति शब्दाते । वासुदेवात्मकं ब्रह्म मूलमन्त्रेण यायतिः ।,—इत्यादिषु । तस्मिन्नेव प्रसिद्धब्रह्मशब्दाभ्यासात् ॥ १२ ॥

विकारात्मकत्वात्तदभिमानित्वाच्च युज्यते प्रकृत्यादीनां मयद् शब्द न तु परमात्मन—इति माभूत् प्रचुरानन्दत्वाद्दानन्दमयः न तु तद्विकारत्वात् अवादीनाच्च प्राचुर्यमेव पश्यतेऽस्ति चेति व्याख्यानात् तत्प्राचुर्यं युज्यते, उपजी

तद्वैतव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

मान्त्र वर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

व्यत्वमेवाद्यत्वं स वा एष इत्यस्य प्रारम्भ येऽत्र ब्रह्मो-
पासत इत्यादि ब्रह्मशब्दाद् बहुरूपत्वाच्च न विकारत्वम-
विरोधश्च न च पृथक् कल्पना युक्ता स्वरूपश्च युज्यते, प्रचु-
रप्रकाशो रविरितिवत् ॥ १३ ॥

‘को ह्येवान्यात् कः प्राण्यादेष आकाश आनन्दो न
स्यात् इति ॥ १४ ॥

ब्रह्म विद्याप्रोति परमिति सूचयित्वा ‘सत्यं ज्ञानम-
नन्तं ब्रह्मेति मन्त्रवर्णं लक्षितमेव ब्रह्म शब्दानुसन्धाना-
नीयते ।’ न चावयवत्व-विरोधः ‘स शिरः स दक्षिणः पक्षः
स उत्तरः पक्षः स आत्मा स पुच्छमिति तस्यैवावयवत्वो-
क्तेः सतुर्वैदग्मिण्यायाम् ।

‘शिरा नारायण. पक्षो दक्षिणः सत्य एव च । प्रद्युम्न-
द्यानिरुद्धश्च सन्दोहो वासुदेवकः । नारायणोऽथ सन्दोहो
वापदेवः शिरोऽपि वा । पुच्छं सद्दर्पणः प्रोक्त एक एव
तु पञ्चधा । अङ्गाद्वित्वेन भगवान् क्रोडते पुरुषोत्तमः ।
ऐश्वर्याच्च विरोधश्च चिन्त्यस्तस्मिन् जनार्दने । अतर्क्यं
कुत हि स्तुतं स्वप्रमेये कुतः प्रमा” इति ब्रह्म संहिता-
याम् ।

‘रसो वै सः रसः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दो भवति’ इति
रस शब्देन विशेषणत्तत् सारभूत चिन्मात्रमेवोच्यते ।
इदमिति च दृश्यमानसन्निहितत्वात् । अनन्योऽप्यन्य

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

अद्येन तथैको बहुरूपवान् । प्रोच्यते भगवान् विष्णुरेखय्यात्
पुरुषोत्तम ' इति ब्रह्माण्डे ॥ १५ ॥

न चोक्तप्राप्त्या विरिचयादिरुच्यते । न ह्यन्यद्भाना-
मोक्ष उपपद्यते । 'तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्यः
पन्था विद्यते अयनाय' इति ह्युक्तम् ॥ १६ ॥

'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः'
'अदृश्योऽनात्मेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभय-
गतो भवति स यथायं पुरुषः', इत्यादिना भेदेन
व्यपदेशात् । न च 'तत् त्वमसि'-'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादि-
श्रुतिविरोधः, 'नामानि सर्वाणि यमावशितोति तच्छब्द-
वाच्योक्तेः । 'इदं हि विश्वं भगवानिदेतरो यतो जगत्'-
स्थानतिरोधसम्भवाः । असर्वः सर्व इत्यपि विद्यात्मनि
भिदाबोधो भेददृष्टाभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमोशमस्य महिमानमिति वात्मेव
सन्नानात्मेव प्रत्यङ्परादिवैक ईयते बहुधेयते स पुरुषः
स ईश्वरः स ब्रह्म सर्वान्तर्यामिणो विष्णुः सर्वान्नाभि-
धीयते ।

'एषोऽहं त्वमसौ चेति न तु सर्वस्वरूपतः । नैतदि-
च्छन्ति पुरुषमेकं कुरु कुलोदह । इत्यादेय । उक्ता च प्राप्तिः
ब्रह्मैव सन्नित्यपि जीव एव, ब्रह्मशब्दः उपपद्यते च विरोधे,

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्व्योगं-शक्तिः ॥ १९ ॥

अन्तस्तद्वर्मापदेशात् ॥ २० ॥

प्रमादात्मकत्वादन्यनस्य विमुक्तत्वं च युज्यते 'सुतिर्हि
त्यन्यधारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' इति भागवते ॥ १७ ॥

न तत्तदनुमानविरोधः यथाकामं अनुमातुं यक्यते
अतो न तत्त्वे पृथगनुमानमपेक्षते । उक्तञ्च स्कान्दे—'यथा
कामानुमा यस्मात्तस्मात् सानपगाश्रुतेः । पूर्वापराविरो-
धाय चेय्यते नान्यथा कश्चित्' इति 'नैषा तर्केण मति-
रापनेयेति' च ॥ १८ ॥

अस्य जीवस्य युक्तिसमुच्चये च शब्दः । 'सोऽश्रुते सर्वान्
ब्रह्मान् सह ब्रह्मणा विपरिचिता । अनित्यधनेऽभयं प्रतिष्ठां
विन्दते एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इत्यादि ॥ १९ ॥

'अदृश्येऽनात्मानौत्पुक्तं तच्चादृश्यत्वमन्तःप्रविष्टं कर्त्तार-
मेतमन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तं सन्धैव न विजानन्ति
देवा इत्यन्तस्थस्य कस्यचिदुच्यते । स चेन्द्रो राजा सप्त युज-
न्तीत्वादिभिरन्यः प्रतीयते, तस्मात् स एवानन्दमय इति
न मन्तव्यम् । अन्तःसूयमाणो प्रिष्ठुरेव, 'अन्तःसमुद्रे
मनसा चरन्तं ब्रह्मान्वविन्दद् दश होतार मन्तःसमुद्रे ऽन्तः
जघयो विचक्षते । मरीचीनां पटमिच्छन्ति वैश्वसः । यस्या-
ण्डकोपः शुभमाहुः' इत्यादितद्वर्मापदेशात् । स हि
घोरममृदयायी, तस्य च वीर्यमण्डकोपः 'सोऽभिध्याय

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

आकाशस्तत्त्विकतात् ॥ २२ ॥

शरीरात् स्वात् सिष्टद्युर्विविधाः प्रजाः । अप एव सस-
र्जादौ तासु बीजमवावृणत् । तदण्डमभवद्देम' सहस्रांशु
समप्रभम् । यस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । अयनं तस्य
ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ।' इति व्यासस्मृतेः । 'अहं
तत्तेजो रश्मोन् नारायणं पुरुषं जातमयतः । पुरुषात्
प्रकृतिर्नगदण्डम्' इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥ २० ॥

'इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्च होता वायोरात्मानं श्वयो
निचिक्युः । अग्निरादित्येन मनसा चरन्त देवानां हृदयं
ब्रह्मान्विन्दत्' इत्यादिभेदव्यपदेशात् ॥ २१ ॥

'को ह्येवास्यात् कः प्राण्याद् यदेव आकाश आनन्दो न
स्यात्' इत्याकाशस्यानन्दमयत्वे हेतुरुक्तः, न तु विष्णोरिति
न मन्तव्यम् । यतः 'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति
होवाचेत्यत्र भूताकाशस्य प्राप्तिः, न चासौ युज्यते, 'किन्तु
विष्णुरेव, स एव परोवरोयानुहोयः स एषोऽनन्त' इत्यादि
तत्त्विकतात् । 'विष्णानुं कंवीर्याणि प्रोवाच यः पार्थिवानि
निर्गमे रजांसि परो मात्रया तन्वा वृधानेत्यादिना तस्यैव
हि तत्त्विकम् । अनन्तो भगवान् ब्रह्मा आनन्देत्यादिभिः
पदेः प्रोच्यते विष्णुरेवैकः परेषामुपचारतः' इति ब्राह्मे ।
'नामानि सर्वाणि यमाविशन्तीति' चोक्तं बहुधैव, 'स

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् २४ ॥ ॥

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्प-
णनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

पुरुषः स ईश्वरः स ब्रह्म सर्वान्तर्यामिको विष्णुः सर्वनाम्ना-
ऽभिधीयते ॥ २२ ॥

‘तच्चै त्वं’ प्राणोऽभवः महान् भौमः प्रजापतेः भुजः
करिष्यमाणः यदेवान् प्राणयो न वेति महामोगशब्देन
परमानन्दत्वं प्राणस्योक्तं, स च प्राणः प्रसिद्धो वायुरित्या-
पतति । न चैवं यतो विष्णुरेव प्राणः अत एव ‘श्रीयः ते
लक्ष्मोय पत्न्या अहो रात्रे पाशं इत्यादि तस्मिन्नादेव ॥ २३ ॥

‘यो वेद निहितं गुहायाम्’ इत्युक्तं तच्च गुह्यानिहितं
वि मे कर्णायत वि चक्षुर्वी इदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत
वि मे मनसरति दूर आधोः किंस्विद्वक्ष्यामि किमुन्मनिष्य
इति ज्योतिरुक्तं तज्ज्योतिरग्निसृक्तत्वात् प्रसिद्धस्याग्नि-
रेवेति प्राप्तम्, आह—विष्णुरेव ज्योतिः कर्णादीनां
विवरणाभिधानात् स हि परो मावया तन्वा तृधानेत्या-
दिना कर्णादिविदूरः ॥ २४ ॥

अथ ‘यदृतः परो दिवो ज्योतिर्दोष्यत इत्युक्तस्य
ज्योतिषो गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्र्या समारम्भः
कृतः, तस्माच्च विष्णुरिति चेत् — न तथा चेतोऽर्पणार्थं हि
विनिगद्यते अन्निगायत्र्यादिगन्धार्यरूपोऽसाविति चेतो-

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभय-

स्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

ऽर्पणार्थं हि निगद्यते । तथाहि — दर्शनं गायति चेत्यादि सर्वच्छन्दोऽभिधो ह्येव सर्ववेदाभिधो ह्यसौ सर्वलोकाभिधो ह्येव तेषां तदुपचारतः इति वामने ॥ २१ ॥

‘एतावानस्य महिमा ततो ज्ययाय पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’ इति । ‘सुवर्णकोपं रजसा परोष्ठत देवानां वसुधा नोविराजन् अमृतस्य पूर्णान्तामुपकलां विचक्षते । पादं यच्चो रुणं किलाविविक्ष इति श्रुतेः । ‘तस्मिन् काले महाराजो राम इत्यभिधीयते । तथापि पौरुषे सूक्ते विष्णुरेवाभिधीयते’ इति च स्कान्दे ॥ २६ ॥

त्रिपादस्यामृतं दिवोति पूर्वीपदेशः, ‘परोदिव इति पश्चिम्यन्तं पश्चिमः । तस्मान्नैकं वस्त्वत्रोच्यते इति चेत्—न त्रिसप्तलोकापेक्षयोर्भयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

‘प्राणो विष्णुः’ इत्युक्तं तत्र ‘ता शोषं श्रियः श्रिताय ह्यः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः’ इत्यत्र प्राणस्य विष्णुत्वं न विद्यते, इन्द्रियैः सहाभिधानादित्यत आह ‘त देवा प्राणयन्तः स एषोऽंशुः स एष प्राणः प्राणा ऋच इत्येवं विद्यात् तदयं प्राणोऽधितिष्ठतीत्याद्यनुगमादत्रापि प्राणो

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्या-
त्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन् ॥ २६ ॥

शास्त्रं दृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

जीव मुख्यप्राणलिङ्गान्तेति चेन्नोपासना-

विष्णुरेव । 'विष्णुमेवानन्दयन्देवा विष्णु' भूतिमुपासते ।
स एव सर्ववैदोक्तस्तद्रथो देह उच्यते-इति स्कान्दे ॥ २८ ॥

ब्रह्मशब्दानुगमाच्च । 'प्राणो वा अहमस्युश' इति पाश्चे
वक्तुरात्मोपदेशादिन्द्र एवेति चेत्-न, 'प्राणस्त्व' प्राणः
सर्वाणि भूतानि' इतिवदध्यात्मसम्बन्धो ह्यत्र विद्यते ॥ २९ ॥

शास्त्रमन्तर्यामी 'सविच्छास्त्रं परं पदम्' इति हि
भागवते । 'तत्तन्नाम्नोच्यते विष्णुः सर्वं शास्त्रस्य हेतुतः । न
क्वापि किञ्चिन्नामास्ति तन्मते पुरुषोत्तमम्' इति च पाश्चे ॥ ३० ॥

'अहं मनुरभव सूर्यश्चेत्यादिषत् । तावन्ति शतसंख्यत्-
सरस्याङ्गां सहस्राणि भवन्तीति जीवस्य लिङ्गम् । प्राण-
सर्वादिसुख्यप्राणलिङ्गं तस्मान्नेति चेत् न, अन्तर्बहिः
सर्गगतत्वेनेत्युपासनावैविध्यादिहाश्रितत्वाच्च यत्र तमेव
सीमानं विदार्थ्येतया द्वारा प्राप्यत स एतमेव पुरुषं ब्रह्म
त तमपश्यत एषह स वैतर्हिदानाह महिदास ऐतरेयः'
इत्यादिना महिदासाभिधो जज्ञे इतरायास्तपोबलात् ।
साक्षात् स भगवान् विष्णुर्वस्तुन्व' वैष्णवं व्यधात् इति' च
ब्रह्माण्डे । तत्तदुपासनयोग्यतया च पुरुषाणां केषाञ्चित्
सर्वगतत्वेन केषाञ्चिद्वदृश्ये हरिः । केषाञ्चिद्वहिरेवस्या-

नैविध्यादाश्रितत्वा-

दिह तद्योगात् ॥३१॥

इति वैयासिक ब्रह्मसूत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमः
पादः समाप्तः ॥ १३० १पा० ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

दुपास्यः पुरुषोत्तमः' इति ब्राह्मे । 'अग्नौ क्रियावतां विष्णु-
र्योगिनां हृदये हरिः । पतिमास्वल्पबुद्धोनां सर्वत्र विदि-
तात्मनाम्' इति च ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदानन्दतोष्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

लिङ्गात्मकानां शब्दानां प्रवृत्तिं विष्णो दृश्यत्वस्मिन्
पादे प्राधान्येन ब्रह्मतत्त्वमिति सर्वगत्वमुक्तं विष्णोः,
तच्च तस्यैतस्यासावादित्यो रस इत्यादिना आदित्यस्य
प्रतीयते । अतोऽब्रवीत् — 'स यथायमग्नौ रः प्रज्ञानघन-
इत्यादिना सर्वं बोध्यमानो नासाय एव'तदेव ब्रह्म परमं

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

शस्त्रविशेषात् ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च । ॥ ६ ॥

कवीनाम् । परमं यो महोद् ब्रह्म वामुदेवात् परं को न
ब्रह्मगद्गोदिता भवेत् । स हि सर्वगुणैः पूर्णस्तदन्ये रूप-
चारतः इति तस्मिन्नेव प्रसिद्धः ब्रह्मगद्गोपदेशात् । १ ॥

‘मयोतोऽन्यतोमतः’ इत्यादि ‘स हि न ते विष्णोर्जाय-
मानो न जातः’ इत्यादिना श्रुतत्वादिगुणः । ‘स सविता
स वायुः स इन्द्र सोऽन्युतः सोऽष्टी यो हरियः परमो यो
विष्णुर्योऽनन्तः’ इत्यादि चतुर्वेदशिखायाम् ॥ २ ॥

न चादित्यगद्गोचक्षुर्षत्वादेय जीव इति वाच्यम्,
एकस्य सर्वशरीर्यत्वानुपपत्तेरेव ॥ ३ ॥

‘आत्मानं परस्मै शंसति’ इत्यादि ॥ ४ ॥

एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इति न हि कौयमेव ब्रह्मेत्या-
चक्षते । ‘एष तु एष ब्रह्मेव उ ष्वात्मैष उ एवेन्द्रो उ एव
हरिर्हरति-परः परमानन्द’ इति चेन्द्रदुस्त्रशाखायाम् ॥ ५ ॥

‘अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताग्रस्थितः । मामाविश्य
च भूतानि धारयाम्यहमोजसा’-इत्यादि ॥ ६ ॥

न चाप्रामाणिकं कल्प्यं, सर्वेषु भूतेष्वित्यर्भकौकस्त्वा-

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न
निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

अक्षुब्धत्वादिना च जीवव्यपदेशाच्च नेति चेत्—न अर्भकौ-
कस्त्वेन अक्षुब्धत्वादिरूपेण च तस्यैव विष्णोर्निचाय्यत्वात्
सर्वगतत्वेऽप्यर्भकौकस्त्वं युज्यते च व्योमवत् । 'सर्वेन्द्रियमयो
विष्णुः सर्वप्राणिषु च स्थितः । सर्वनामाभिधीयते सर्व-
वेदेहितय सः' इति स्कान्दे । ७ ॥

जीवपरयोरैकशरीरस्थत्वे समानभोगप्राप्तिरिति चेत्—
न, सामर्थ्यवैशेष्यात् । उक्तं हि गारुडे—'सर्वज्ञात्स्य
ज्ञताभेदात् सर्वशक्त्यल्पशक्तितः । स्वातन्त्र्यापारतन्त्र्यगभ्या
सम्भोगो नैवजीवयोः' ॥ ८ ॥

जन्माद्यस्य यत् इत्युक्तं तच्चात्तृत्वं स यद्यदेवास्तृजत तत्त-
दत्तुमधीयत सर्वं वा अत्तोति तदटितेरदितित्वमित्यदितेः
प्रतीयते, स यद्यदेवास्तृजतेति पु लिङ्गश्च कूटस्थोऽचर उच्यते
इतयादिवत् । अतोच्यते— न हि चराचरस्य सर्वस्यात्तृत्व-
मदिते. 'स्रष्टा पाता तवेवात्र निश्चिन्तयैक एव तु । वासु-
देवः परः पु सामितरेऽन्यस्य वा न वा'ति स्कान्दे । एकः
पुरस्ताद्य इदं बभूव यतो बभूवर्भुवनस्य गोपा. । यमप्येति
भुवनं सा परा वै मनोहरिर्हृतमिच्छायुपेत्तुटेवः' इति
श्रुतिः ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

गुहां प्रविष्टवात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

सम्यत्प्रवृत्त्यादिना तत्प्रकरणाच्च 'निहासीत् किञ्च
नाप्यादौ मृत्प्रासीद्वारस्तदा । आत्मनो मनसास्त्राशोद-
एव जनार्दनः । शयानस्ताञ्च भगवान्निर्ममोऽष्ट' महत्तरम्
तत्र सम्बन्ध' नाम ब्रह्माख्यमसृजत् प्रभुः । तमन्तु
व्याददावाख्यन्तदसौ विष्णुरावह । अथ तत् कृपया विष्णु
सृष्टिकर्मस्थायीजयत् । सोऽसृजद् भुवनं विश्वमथा
हरये विभुः' इति च ब्रह्मवैवर्ते ॥ १० ॥

सर्वात्तैकः पर उक्तः । ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके । गुह्य
प्रविष्टौ परमे पराहं छायातपो ब्राह्मविदो यदन्ति । यच्च
ग्नयो ये च त्रिषाचिकेता इति पिवन्तौ प्रतीयेते तौ
काविति उच्यते, गुहां प्रविष्टौ पिवन्तौ विष्णुरूपे एव धर्मो
समन्तगत् त्रिहस्तं व्यापत्तम्योर्जैर्दृष्टिं मातरिणा जगाम
इत्यादिना तद्दर्शनात् । 'आत्मानन्तरात्मेति हरिरैक एव द्विध
स्थितः । निविष्टौ हृदये नित्यं रसं पिवति कर्मजम्' इति
हृदत्संहितावाम् । 'शुभं पिवत्यसौ नित्यं नाशुभं स हृदि
कचित् 'यो वेदनिहित' गुहायाम्' इत्यादिना प्रसिद्धं चि-
ग्रह्येन दर्शयति—'यः सेतुरोजानामचरं ब्रह्म तत् परमिति
पृथग्वक्तुं गुणास्तस्य न गच्छन्तेऽमितत्वतः । यतोऽतो ब्रह्मग-
ह्येन सर्वेषां ग्रहणं भवेत् । एतस्माद् ब्रह्मग्रह्योऽयं विष्णो
रेव विमोषणम् । अमिता हि गुणा यस्माद्वान्येषां तन्म-

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

विभुम्' इति ब्राह्मे । न च जीवे समन्वयोऽभिधीयते, 'सत्य
आत्मा सत्यो जीवः सत्यं मिदा सत्यं मिदा सत्यं मिदा
मे वारुण्यो मे वारुण्यो मे वारुण्य' । इति पैङ्गिश्रुतेः
'आत्मा हि परमः स्रतन्त्रोऽधिगुणः जीवोऽल्पशक्तिरस्व-
तन्त्रो वः' इति भागवतश्रुतिः । 'यथेश्वरस्य जीवस्य
भेदः सत्यो विनिश्चयात् । एवमेव हि मे वाचं सत्यां
कर्तुमिच्छाहंसि । यथेश्वरस्य जीवस्य सत्यभेदो परस्परम् ।
तेन सत्येन मां देवा स्त्रायन्तु सह केशवा' इत्यादेः
'नासत्यो भेद आदित्यः विष्णु' इत्युक्तम् । 'य एष
आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीत्यादावग्नौनामे-
वादित्यस्यत्वमुच्यते, अतोऽग्न्यादित्ययोरैक्यात् 'एषोऽन्तर-
क्षिणि पुरुषो दृश्यत' इत्यत्राप्यग्निरेवोच्यते ॥ १२ ॥

अतस्तद् यथा—पुष्करपलाश आपो नास्त्रिप्यन्त एव
मेवंविदि पापं किञ्च न श्लिष्यत इत्यादिना ज्ञानादेव सर्व-
पापाश्चेपाग्नौचोपपत्तिरिति । अतोऽब्रवीत् 'चक्षुरन्तःस्थो
विष्णुरेव त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्यादिना तस्यैवामृतत्वा-
द्युक्ते ब्रह्मशब्दाद्युपपत्तेयः । सोऽहमस्मीत्यादि त्वन्तर्याम्य-
पेक्षया । अन्तर्यामिणमौशेसनपेक्षाहं त्वमित्यपि । सर्वे
शब्दाः प्रयुज्यन्ते जातिभेदेऽपि वस्तुषु' इति महाकोर्मो ॥ १३ ॥

'सर्विर्वोदक्षं या सिञ्चति वर्त्मना एव गच्छति' २०

स्थानादिव्यप्रदेशाच्च ॥ १४ ॥

सुख विशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

स्थानशक्तिः । 'वामनोर्भामनौः' इत्याद्यात्मशक्तियुच्यते । तस्य ह्येतत्क्षिप्तं 'स ईशः सोऽसपत्नः स हरिः स परः स वीरः परीयान्यद्दिदं चक्षुषि सर्पिर्वीट्कं वा सिञ्चति वर्त्मना एव गच्छति स वामनः स भामनः स आनन्दः सोऽश्रुतः' इति चतुर्वेदभिषायात् । स्थानत्वादिदक्षदुरसङ्गं सर्व वस्तुभिः । स वामनः परोऽर्थाकं गतिरितरेव चिन्तयेत् । इति वामने ॥ १४ ॥

प्राणो ब्रह्म, क ब्रह्म, खं ब्रह्मेति विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मेति स्थानादित्यादेस्तस्यैव तत्तत्तत्त्वम् । तत्त्वम् परमानन्दो विष्णोरेव न संशयः । अथक्तादित्यनान्त विष्णोरानन्दभासिनः' इति ब्रह्मवैवर्ते ॥ १५ ॥

न च मुख्ये सतरमुख्यं युज्यते स एतान् ब्रह्म गमयतीति ॥ १६ ॥

न ह्यन्यविद्यवान्चगतिर्युक्ता । जीवस्य जीवान्तरः नियामकत्वेऽनवस्थितः साम्यादसम्भवाच्च न जीवः, नियमप्रमाप्ताभावादनौष्ठरापेक्षत्वाच्च ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्वन्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥
 न । च । अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्वन्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥
 शरीरमोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

‘यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद
 यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येषात् आत्मा-
 न्तर्याम्यमृतः’ इत्यादिना अन्तर्याम्युच्यते । तत्र चैतदमृत-
 तमित्यमृतत्वमुच्यते । स च यस्य पृथिवी शरीरमित्यादिना
 स्यात्कत्वात् प्रकृतिस्तत्त उज्जीवो वा युक्तः, न हि विष्णोः
 पृथिव्यादिशरीरत्वमङ्गीक्रियत इत्यत आह—यं पृथिन
 वेद पृथिव्या अन्तर इत्यादिनाधिदेवादिषु तद्वन्मव्यपदेशा-
 दिष्णुरेवान्तर्यामी । स हि न ते विष्णोऽवायमानो न
 जातः संयोऽतोऽश्नुतो गतो मतो दृष्टः सर्वेषां भूतानामन्तरं
 पुरुष इत्यादिना विदितोऽन्तरयः ॥ १८ ॥

त्रिगुणत्वादि-धर्मानुक्तेन स्मृत्युक्तं प्रधानमन्त-
 र्यामी ॥ १८ ॥

‘यः आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद
 यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष स आत्मा-
 न्तर्याम्यमृतः’ । यो विज्ञाते तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो
 यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरमित्युभयेऽपि
 शास्त्रिनो भेदेनैनं जीवमधीयते । ‘शीयते नित्यमेवाध्या-
 दिष्णोस्तु जगदीदृशम् । रमते च यरो ह्यस्मिन् शरीरं
 तस्य तद् जगत् इति वचनात् शरीरत्वयिरोधः ॥ २० ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपदेशार्थोऽत्र नेतरौ ॥ २२ ॥

अदृश्यत्वादि-गुणा विष्णोरुक्ताः । तत्र यत्तददृश्य-
मग्राह्यमगोचरमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणि-पादं नित्यं विभुं
सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा
इत्युक्ता—अथोर्थनाभिः सृजते गृह्णति च यथा पृथिव्यामो-
पधयः सम्भवन्ति । अथासतः पुरुषात् केवललोमानि तच्चा-
चरात् सम्भवतोऽहं विम्बमित्युक्ता तत्परतः पराभिधानात्त-
स्माच्चाचरात् परतः पर इति परः प्रतीयत इति अतोऽत्र-
वीत् पृथिव्यादि दृष्टान्तमुक्ता अचरात् सम्भवतोऽहं विम्बमि-
त्यतः परं तत्परतः पराभिधानात् कूटस्थो अचर उच्यते
इति स्मृतेश्च प्रकृतेः प्राप्तिः । ब्रह्मशब्दात् परतः पराभि-
धानादेव च हिरण्यगर्भस्य, तन्नेव विद्यानमृत इह सम्भ-
वति । तत् कर्म हरितोपं यत् सा विद्या तन्मतिर्यया ।
अथ हे मा विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च । तत्र ये वेदा
ग्रान्यद्भानि यान्युपाद्भानि यानि प्रत्यङ्भानि सा परा परा
यथा हरिर्वेदितव्यो योऽसावदृश्यो निर्गुणः परः परमात्मे-
त्यादिना तद्व्यपदेशेनावगतपरविद्याविषयोत्वोक्तेर्विष्णुरेवा-
दृश्यत्वादिगुणकः ॥ २१ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तप इति विशेष-
णाच्च प्रकृतिः । तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमवक्ष-जायत
इति भेदव्यपदेशाच्च विरचिः । ‘अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृ-

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥ अर्थमात्रमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

तिर्जडरूपिका । श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसं-
श्रया । तमचरं प्राहुः परतः परमचरम् । हरिमेवा-
खिलगुणमचरत्रयमौरितम् इति स्कान्दे । अचराभि-
धानादचरात् परतः पर इत्यपि विशेषणमेव । 'यदा' यदा
पश्यत्यन्यमौघमस्य स हि मानमिति पीतशोक इति भेदव्य-
पदेशादीशशब्दप्राप्तोऽपि न रुद्धः ॥ २२ ॥

यदापश्येः पश्यतेरुक्तवर्णं चर्तारमौघं पुरुषं ब्रह्मयोनि-
मिति । एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न शङ्करः स मुनि-
र्भूत्वा समधिर्नयत् तत्र ते व्यजायन्त विश्वे हिरण्यगर्भी-
ऽन्निर्यमो वरुण रुद्रेन्द्रा इति तस्य ह्येतस्य परमस्य नारा-
यणस्य चत्वारि रूपाणि यत्नं रक्तं रौक्म कृष्णमिति । स
एतान्येतभ्योभ्यचीकपद विश्वमिश्राणि व्यमिश्रयदत् एता-
द्वेतेतद्रूपमिति तस्यैव हि रूपाण्यभिधीयते ॥ २३ ॥

अदृश्यत्वादिगुणेषु सर्वगतत्वं यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्र-
मभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ति इति वैश्वानरस्योक्त-
मिति अत आह । अग्नाविष्णोः साधारणस्य वैश्वानर-
शब्दस्य विष्णोरेव प्रसिद्धत्वादात्मशब्देन विशेषणाद् वैश्वा-
नरो विष्णुरेव ॥ २४ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देवाणां

शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न, तथा
 दृष्टुपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि चैतमधीयते
 ॥ २६ ॥ ॥ ५८ ॥

माणमेवापि स एवोच्यत इत्यस्यानुमापकं स्वसमाख्यानात्
 इति शब्दः समाख्याप्रदर्शकः । २५ ॥

॥ अयमग्निः वैश्वानरः वैश्वानरस्यत आजातमग्निम्
 इत्यादि शब्दः वैश्वानरे तदुक्तं भवति । इदं गार्हपत्या
 मनोऽन्वाहार्यं पचनमास्यमाहवनीय इत्याद्यग्निस्तिष्ठमा-
 दियद्दीप्तम् । येनेदमन्नं पच्यते तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्
 तद्योमीय मित्यादिना पाचकत्वेनान्तःप्रतिष्ठानं प्रतीयते
 तस्मात् विष्णुरिति चेत् न अथ हिममाकानमणोरेषी-
 र्यासं परतः परं विष्णं हरिमुपासीतेति सर्वनामा सर्वकर्मा
 सर्वक्षिप्तः सर्वगुणः सर्वकामः सर्वधर्मः सर्वरूप इति स एतमे-
 वमाकानेविशत हरिमारादरमुपास्ते तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु
 भूतेषु सर्वेषु देवेषु कामचारो भवति इति तत्तन्नामसिद्धा-
 दिना तस्यैव दृष्टुपदेशोऽन्वाहोपनिषदि अनात्मत्वादनात्मान
 जनत्वाद्गुणराशितः । अन्नाद्यर्थः परे सर्वे ब्रह्मात्मा विष्णु-
 रेष होत्वादिना को न आत्मा किं ब्रह्मेत्त्वारम्भाद्यभ्येधा-
 भसम्भवाद् विष्णुरेष वैश्वानरः । चन्द्रमा मनमो जात-
 यवोः सूर्योऽजायत इत्यादिना यः पुरुषाख्यो विष्णुरभि-
 हितस्तदिधमेवात्र भूद्वै वसुतेजावक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्-
 वर्मात्मेत्वादिनैव वैश्वानरमधीयते । अथानेन सकलवेद-

अत एव न देवता भूतञ्च ॥ २७ ॥
साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

शास्त्रागमतन्त्रयामर्त्यपुराणादिषु विष्णुपरत्वं पुरुषसूक्तस्य सूचयति । यथाहि पादो, 'यथा हि पौरुषं सूक्तं नित्यं विष्णुपरायणम् । तथैव मे मनो नित्यं भूयाद्विष्णुपरायणम्' इति ॥ २६ ॥

चतुर्वेदशाखायाञ्च—'सहस्रशोर्पा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्येष ह्येवाचित्य पर परमो हरिरादिरनादिरनन्तोऽनन्तशोर्पोऽनन्ताक्षोऽनन्तबाहुरनन्तगुणोऽनन्तरूपः' इति । वृहत्सहिताञ्च—'यथैव पौरुषं सूक्तं विष्णावेवाभिधायिकम् । न तथा सर्ववेदायाञ्च वेदाङ्गानि च नारदेत्यादि । यज्जाद्यत् जायते चाङ्गाङ्गोक्तवेदादिकं हरे । नन्नामवाच्यमङ्गं, तद्यथा ब्रह्मादिकं सुखमिति योनारदीयवचनात् वेदोक्तिविरोधः । अग्निर्वैश्वानरादिशब्दस्तेजसि भूतेऽग्निदेवताया प्रसिद्धोऽप्यतः पूर्वोक्तहेतुः तत्र वात्र न सा तच्चाभिधीयते ॥ २७ ॥

नन्नादयः शब्दा अग्न्यादिवाचकाः । तथापि साक्षादेशानन्त्ययोगेन ब्रह्मवाचके शब्दैः व्यवहारार्थमनभिज्ञानाच्चान्यत्र व्यवहरन्तोत्यभ्युपगमे विरोधं जैमिनिर्वक्ति । व्यासचित्तस्थिताकाशादवच्छिन्नानि कानिचित् । अन्ये व्यवहरन्त्येतानुरोक्तव्य गृहादिवदिति स्तान्दवचनाग्रमतानां परस्परविरोधः ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्रयः ॥ २८ ॥

अनुस्यूतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैन मस्मिन् ॥ ३२ ॥

इति वैयासिकब्रह्मसूत्रप्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।

तत्र तत्र प्रमिदावप्यग्नादिषु ब्रह्मणोऽभिव्यक्तेरन्यादि-
सूक्तनियम इत्याश्रयः ॥ २८ ॥

तत्र तत्रोक्तस्य विष्णोरन्यादिषु अनुस्यूतमात्रत्वात्
तन्नियम इति वादरिः ॥ ३० ॥

साक्षादप्यविरोधं वदन् जैमिनिः सूक्तादिनियममन्या-
दिसंप्राप्त्या मन्यते । तद् यथा अथोपासते तदेव भव
तीति दर्शयति । न ह्यन्योपासकोऽन्यं प्राप्नुत इति युज्यते
इति अत आह ॥ ३१ ॥

एनं विष्णुमस्मिन् अन्यादावामनन्ति योऽग्नौ तिष्ठन्
य एष एतस्मिन्मनो तंजोमयोऽमृतमयः पुरुष इत्या-
दिना ॥ ३२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्व-शब्दात् ॥ १ ॥

सुक्तोपसृप्य व्यपदेशात् ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

ओं तत्र चान्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां विष्णो ममन्वयं प्राये-
णास्मिन् पादे दर्शयति । विष्णोः परविद्याविषयप्रकृतिमुक्तं
तत्र यस्मिन् द्यौः मृधिवी चान्तरौचमोतं मनः सह प्राणैश्च
सर्वैः तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यत्र प्राणानां यत्निरसि
रुद्रो माविशान्तकः प्राणेश्वरः कृत्तिवासः पिनाकोत्यादिना
रुद्रस्य प्राणाद्याधारत्वप्रतीतिः । स एषोऽन्तश्चरते बहुधा
जायमान इति जीवलिङ्गाच्च तयोः प्राप्तिरिति अत
उच्यते । तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यात्मशब्दात् द्युभ्वा-
द्याययो विष्णुरेव आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तस्मै विष्णुमध्ययं
न सभवन्ति यस्मात्तेर्णैवाप्ता गुणपूर्णतेति ब्रह्मवैवर्ते । १ ॥

अमृतस्यैव सेतुरिति, ब्रह्मविद्याप्रोति परम् । नारायणं
महाप्रेमं विश्वात्मानं परायणम् । मुक्तानां परमां गतिम् ।
एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति इत्यादि तस्यैव मुक्तप्रा-
प्यव्यपदेशात् । 'बहुनात्र किमुक्तेन यावच्चैनं न गच्छति ।
योगी तावन्न मुक्तः स्यादेव शास्त्रविनिर्णयः ।' इत्यादित्य-
पुराणे ॥ २ ॥

नानुमानात्मकागमपरिकल्पितरुद्रोऽत्र वाच्यो, भस्म-
धरोयादितच्छब्दभावात् । सोऽन्तकः, स रुद्रः, स प्राण-
शब्दः स प्राणनायकः, स ईशो यो हरिर्योऽनन्तो यो विष्णु-

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥ - - -

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

- - -

यः परः परो वरीयानित्यादिना प्राणानां ग्रन्थित्वद्वत्वादे-
विष्णोरेवोक्तत्वात् ब्रह्माण्डे च । न ज द्रावयते यस्मात्
तस्माद्बुद्धी जनार्दनः । ईशानादेव चेशानो महादेवो मह-
त्त्वतः । पिबन्ति ये नरा नाकं मुक्ताः संसारसागरात् ।
तदाधारी यतो विष्णुः पिनाकोति ततः स्मृतः । शिवः
सुखात्मकत्वेन सर्वं संरोधनाकारि । कल्यात्मकमिदं देहं
अतो वस्त्रे प्रवर्तयन् । कृतिवासास्ततो देवो विरश्चिद्य
विरचनात् । वृंहणाद् ब्रह्मनामासावैश्वर्यादिन्द्र उच्यते ।
एवं नानाविधैः शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः । वेदेषु स पुराणेषु
गीयते पुरुषोत्तम इति वामनी च । न तु नारायणादीनां
नाम्नामन्यत्र सम्प्रदायः । अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरेक एव
प्रकीर्तित इति । स्कान्दे च । ऋते नारायणादीनि
नामानि पुरुषोत्तमः । प्रादादन्यत्र भगवान् राजवर्त्ते-
श्वकं पुर इति । चतुर्मुखं शतानन्दो ब्रह्मणः पद्मभू-
रिति । उग्रो भस्मधरो लग्नः कृपानोति शिवस्य च ।
विशेषनामानि दृष्टीं चकोशान्यपि केशव इति ब्राह्मे ॥ ३ ॥

एतैरेव हेतुभिर्नजोवो वायुय । अजायमानो बहुधा
विजायत इति तस्यैव बहुधा जन्मोक्तेः ॥ ४ ॥

नाटक्यं वाच्यं जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमोगमस्य महिमा-
नमिति भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यान्व ॥ ७ ॥

भूमा सम्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

सर्वोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अक्षरमस्वरान्तधृतेः ॥ १० ॥

इति विद्ये वेदितव्ये इति तस्य श्रुतत् प्रकरणम् ॥ ६ ॥

इहा सुपर्णा सयुजा सखाया नमान वृक्षं परिषस्व-
जति । - तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वनश्चन्योऽभिचाकशीति
तीर्थजीवयोः स्थित्यदनोक्तेः ॥ ७ ॥

प्राणो वा आश्रया भूयानित्युक्ता यो वै भूमा तत्
सुखमित्युक्ते स्तस्यैव भूमत्वप्राप्तिः उत्क्रान्त प्राणोनित्या-
दिलिङ्गात् प्राणशब्दो वायुवाचो भ्रतो वर्जितः । संप्रसादात्
पूर्णसुखरूपत्वात् अध्युपदेशात् सर्वेषाम् उपर्युपदेशाच्च
विष्णुरेव भूमा सहस्रशीर्षं देवं विश्वाद्यं विश्वसम्भवम् ।
देवं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् । विश्वतः परमं
नित्यमिति श्रुतिः । तमुत्क्रामन्तं प्राणान्युत्क्रामतौत्या-
दिना उत्क्रमणादिलिङ्गविरोधोऽपि ॥ ८ ॥

सर्वगतत्वादिधर्मीपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अदृश्यत्वादिगुणाः अदृष्टं दृष्टः श्रुतं श्रुतेत्यादिना अहं
सोममाह न सन्निभमर्णीत्यादेस्तस्यापि सम्भवान्माध्यमाक्षर-
स्योक्ता इति । अतो ब्रूते । एतच्चिन् सुखचरे गङ्गाकाश

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

३ ० २ ० १ ० ३ ०

१ ० २ ० १ ० ३ ०

ओतथ प्रोतये त्वम्बरान्तस्य सर्वस्य धृतेर्ब्रह्मैवाचरं यच्च वि-
धातुः पृथिवीसुतद्यामिकोद्धारभुवनानि विख्या भर्तासन-
भिद्यमाणो विभर्त्तैः को देवो बहुधा निविष्टः यदाभारं तद्रू-
पन्ते स भर्तुम्यरास्यभार पुनरस्तमेति यस्मिन्निदं सन्धवि-
धेधिसर्वं यस्मिन् देवा अधिविखे निपेदुरित्यादि श्रुतेः ।
पृथिव्यादिप्रकृत्यन्तं भूतं भव्यं भवश्च यत् । विष्णुरेको वि-
भर्त्तैर्नान्यस्मात् समोदृताविति च स्कान्दे ॥ १० ॥

सा च धृतिः प्रशासनादुच्यते । एतस्य वा अचरस्य वा
प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसो विधृतौ तिष्ठत इत्यादिना ।
तच्च प्रशामनं विष्णोरेव । सप्ताहंगर्भा भुवनस्य विष्णो-
स्तिष्ठन्ति प्रदिश्यामिधर्मणिचतुर्भिः । माक नवतिश्च नाम-
भिर्यत् न वृत्तं व्यतीरवीवियदित्यादिश्रुतेः । एकः शास्ता
न द्वितीयोऽस्ति शास्ता यो दृष्टव्यस्तमहमिदं ब्रवीमि ।
न केवलं मे भवतश्च राजन् सर्वैव स वल्लिनाद्यापरेषामित्या-
दिषु ॥ ११ ॥

अख्यूनमनखित्यादिना ख्यूनानादीनामन्यवस्तु स्व-
भावाना व्यावृत्तेश्च अख्यूलोऽनणुरमध्यमो मध्यमो व्यापको
योऽसौ हरिरादिरनादिरविश्वो विश्वः सद्गुणो निर्गुण
इत्यादेर्विष्णोरेव वे धर्माः । अख्यूनोऽनणुरूपो सावविश्वो

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

विश्व एव स । विरुद्धधर्मरूपो सा वैश्वव्यात् पुरुषोत्तम इति
ब्राह्मे ॥ १२ ॥

स देव सौम्येदमग आसीदित्यादिना सतः स्रष्टृत्व-
मुच्यते । तच्च सदबहुस्यां प्रजायेयेति परिणाम प्रतीतेर्न
विष्णुः स ह्यविकारः सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरि-
रित्यादिनाऽविकारः प्रसिद्ध इति अती ब्रवीति । तदैव-
तेतोऽक्षति कर्मव्यपदेशात् स एव विष्णुरचोच्यते । नान्यो-
ऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोतेत्यादिना तस्यैव हि
तत्त्वक्षण बहुत्वं चाधिकारिणैर्वाक्यम् । अजायमानो बहुधा
विजायत इति ॥ १३ ॥

चन्द्रादित्याधारत्वं विष्णोरुक्तम् । तच्चाथ यदिदमस्मिन्
ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं
तदत्र विद्यते उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समा-
हिते उभायमग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्रा-
ण्येत्यादिना आकाशस्य प्रतीयते स आकाशो न विष्णुः
तस्मान्ते उपरि सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति श्रुते-
रिति । अत—आह । य आत्मापहतपाप्मा विजरो वि-
मृत्युर्विशोको विजघत् सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः
सोऽन्नेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्यादिभ्य उत्तरेभ्यो गुणेभ्यो

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥

धृतेष्व महिम्नोऽस्मास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

दृष्टो विष्णुरेव । योऽग्रनायापिपासे शोकं मोहं जरां
मृत्युमत्येति । स एव सर्वेभ्यः पाप्मंभ्य उदित इत्यादिना
विष्णोरेव हिते गुणाः नित्यतीर्णाग्रनायादिरेक एव हरिः
स्रतः अग्रनायादिकानन्ये तत्पसादात्तरन्ति हीति पाप्मे ।
सापेक्षनिरपेक्षयोश्च निरपेक्षं, प्रकीर्तय्यम् । सत्यकामोऽ-
पही नास्ति तस्मै विष्णुमध्यगम् । सत्यकामत्वमन्येपां
भवेच्च काम्यकामितेति च स्कान्दे ॥ १४ ॥

अहरहगच्छन्त एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति सुमंसा
त्वसद्वृत्तिर्ब्रह्मशब्दोच्यते । सता सोम्य तदासम्यको भव-
तीति श्रुतेः न हि सुतो गच्छति । अरय हरन्यघार्णवी
ब्रह्मलोके इति लिङ्गञ्च तथा दृष्टम् । अरयारण्यय मुधा-
समुद्रौ तत्रैव सर्वाभिमतप्रदौ हावित्यादिना तस्यैव हि
तत्त्वव्यपत्तेर्नोच्यते ॥ १५ ॥

एष सैतुर्विष्टतिरिति धृतेः । एष भूताधिपतिरेष
भूतपाल इत्याद्यस्य महिम्नोऽस्मिन्नुपलब्धेः । एतस्मिन्
स्वस्वचरे गार्ग्याकाश प्रीतश्च प्रीतश्च एतस्य वा अक्षरस्य
प्रशासने । स हि सर्वाधिपतिः सर्वपालः स ईशः स विष्णुः
पतिः विश्वेशाकेश्वर इत्यादि श्रुतिम्यस्यस्य ह्येव महिमा ।
सर्वेशो विष्णुरेवैको नान्योऽस्ति जगतः पतिरिति
स्कान्दे ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेच ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

तत्रापि दृढरं गगनं विगोक्तमस्मिन् तदन्तस्तदुपा-
सितव्यमिति प्रसिद्धेच । तदन्तस्यापेक्षत्वात् तत् सुषिर
इति श्रुतिविरोधः ॥ १७ ॥

परं च्योतिरूपसम्बद्ध स्वेन रूपेणाभिनिष्यद्यत एष
आत्मेति होवाचेति जीवपरामर्शात् स इति चेत्—न,
तस्य स्वतोपहतपाप्मत्वादसम्भवात् ॥ १८ ॥

स तत्र पर्येति जघणक्कीडव्रममान इत्याद्युत्तरवच-
नाद् जीवेति चेत्—न, तत्र हि परमेश्वरप्रसादाविर्भूत-
स्वरूपोऽयं मुच्यते । यत्प्रसादात् स भुक्ता भवति स भगवान्
पूर्वोक्तः ॥ १९ ॥

य प्राप्य स्वेन रूपेण जीवा निष्यद्य स एष आत्मेति
परमात्मार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

दृढर इत्यल्पश्रुतेर्निति चेत्—न, निचाय्यत्वादिवं व्योम-
वचेत्युक्तत्वात् । एष स आत्मान्तर्हृदये ज्ञायमानिति श्रुत्य-
क्तत्वाच्च ॥ २१ ॥

अदृश्यत्वादयं परमेश्वरे गुणा उक्ताः । तेषां सुख

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

शाश्वतं नेतरेषां तदेतदिति मन्वन्ते । निर्देशं परमं
सुखमित्यादिना ज्ञानिसुखस्याप्यनिर्देश्यत्वमज्ञेयत्वस्योच्यते ।
अतो वक्ति ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुकृतेस्तस्य भासा
सर्वमिदं विभातोति वचनात् । परमात्मेयानिर्देश्य-
सुखरूपः । न हि ज्ञानिसुखमनुभाति सर्वम् । न च
तद्भासा अहं तत्तेजो राशेन नारायणभासां हि सर्वं
भाति । २२ ॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्र-
मसि यच्चाग्नी तत्तेजो विद्धि मामकमिति । न तद्भास-
यते सूर्यो न शशाङ्को न पायकः । यद् गत्वा न निव-
र्त्तन्ते तद्भाम परमं ममेति च ॥ २३ ॥

विष्णुरेव जिज्ञास्य इत्युक्तम् । ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्य-
पानं प्रत्यगेष्यति । मध्ये वामनमासीनं विष्णुं देवा
उपासत इति सर्वदेवोपास्यः कथित् प्रतीयते । स च
एवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथगेव सन्निधत्ते । योऽयं
मध्यमः प्राणः कुविटङ्गेत्यादिना प्राणव्यवस्थापकत्वान्मध्य-
मत्वात् सर्वदेवोपास्यत्वाच्च वायुरेवेति प्रतीयते । अतो-
ऽन्नवोत् वामनशब्दादेव विष्णुरिति प्रमितः । न हि
श्रुतेर्लिङ्गं बलवत् । श्रुतिलिङ्गं समाख्या च वाक्यं प्रक-

द्वयपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

तदुर्ध्वपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् २७

रणं तथा । पूर्वं पूर्वं बलोर्यः स्यादेवमागमनिर्णय
इति स्तान्दे ॥ २४ ॥

तच्च लिङ्गं विष्णोरेव । तस्यैव प्राणत्वोक्ते स्तदेवत्व-
प्राणोऽभव इति । सर्वगतस्यापि तस्याद्भुष्टमात्रत्वं हृद्या-
काशपेक्षया युज्यते । इतरप्राणिनामङ्गलाभावेऽपि मनु-
ष्याधिकारत्वान्न विरोधः ॥ २५ ॥

मनुष्याणामेव वेदविद्यायामधिकार - इत्युक्तम् ।
तिर्थगाद्यपेक्षयैव मनुष्यत्वविशेषणमुक्तं न तु देवाद्यपेक्ष-
येत्याह । तदुपरि मनुष्यणां सतां देवाधित्यप्युपरि
सम्भवति हि तेषां विशिष्टबुद्ध्यादिभावा तिर्यगादीनां
तदभावात्तभावः तेषामपि यत्र विशिष्टबुद्ध्यादिभाव-
स्तत्राविरोधः निषेधाभावात् दृश्यन्ते हि तरितर्था-
दयः ॥ २६ ॥

मनुष्या एव देवादवो भवन्तीति तदुपरीत्युक्तम् ।
तत्र यदि मनुष्याः सन्तो देवादवो भवन्ति तत् पूर्वं देवता-
भावाद्देवतोद्दिष्टकर्माणि विरोध इति चेत् न अनेकेषां
देवतापदप्राप्तेर्दर्शनात् । तेन नार्कं महिमानः स चान्त
यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवा इति ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमाना-
भ्याम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

समान-नाम-रूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्श-
नात् स्मृतेऽपि ॥ ३० ॥

वाचा विरुपाणान्तायत्वाद् विद्युतेरात्मनि यथा नित्य-
त्वापेक्षत्वाच्च मूलप्रमाणस्य स्वतः प्रामाण्यसिद्धेयं नित्यत्वादे-
दस्य । तदुद्दिष्टानां देवानामनित्यत्वात् पुनरन्यभावनियमा-
भावाच्च शब्दे विरोध इति चेत्—न, सूर्याचन्द्रमसो धाता
यथापूर्वमकल्पयेत् । यद्येव नियमः काले सुरादिनियम-
स्तथा । तस्माद्वानोद्दृश्यं चापि विश्वमेतद्विष्यतीत्यादेः ।
अत एव शब्दात् तेषां प्रभवनियमात् । महतां प्रत्यक्षाद्
यद्येदानीं तद्योपपत्त्यपि देवादयो भविष्यन्तीतीतरेषामनु-
मानाच्च ॥ २८ ॥

अत एव शब्दस्य नित्यत्वादेव च देवप्रवाहनित्यत्वं
शुक्लम् ॥ २९ ॥

अतीतानागतानां देवानां समाननामरूपत्वात् प्राप्त-
पदानां मुक्तपटप्रवृत्तावप्यविरोधः । यथापूर्वमिति दर्श-
नात् । अनादि निधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
ऋषीणां भामवेद्यानि याव वेदेषु दृष्टयः । वेदशब्देभ्य
एवादौ निगमे स महेश्वर इति स्मृतेः ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारः जैमिनिः ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

भावात्तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

शुगस्थ तदनादर-श्रवणात् तदाद्रवणात्
सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

यसुनामेवैको भूत्वित्वादिना प्राप्यफलत्वात् प्राप्य-
पदानां मध्वादिविद्यास्तनधिकारं जैमिनिर्मन्यते ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि सर्वज्ञत्वेऽभावाच्च । आदित्यप्रकाशेऽन्तर्भाव-
वत् तज्ज्ञाने सर्ववस्तूनाम् अन्तर्भावात् । नित्यसिद्धत्वाद्
विद्यानाम् ॥ ३२ ॥

फले विशेषाभावात् प्राप्तपदानामपि देवानां मध्वा-
दिष्वधिकारं वादरायणो मन्यते, अस्ति हि प्रकाश-
विशेषः । यावत् सेवापरे तत्वे तावत् सुखविशेषता ।
सभावाच्च प्रकाशस्य परमेकमृते हरिम् । तेषां सामर्थ्य-
योगाच्च देवानामप्युपासनम् । सर्वं विधीयते नित्यं सर्व-
यज्ञादि कर्मा चेति स्कान्दे । उक्तफलानधिकारमात्रं
जैमिनिमतम् अती न मतविरोधः । सर्वज्ञस्यैव क्षणस्य
त्वेकदेशविचिन्तितम् । लोक्तव्यं मुनयो ब्रूयुस्तन्मतं न
विरुध्यत इति च ब्राह्मे । भनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेऽ-
विशेषाच्छूद्रस्याप्यहं हारिवो शूद्रेति पौत्रायणोक्तेरधिकार
इति । अत आह ॥ ३३ ॥

नासौ पौत्रायणः शूद्रः शूचाद्रवणमेव शूद्रत्वं ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वावगतेऽप्युत्तरोत्तरं चैव रथेन लिङ्गात् ३५
 संस्कार-परामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥
 तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥
 श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

एतमेत मन्तमित्यनादिर्यवणात् । सच्च सजिह्वान एव
 चत्तारमुवाचेति सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

अतमखतरोरथ इति चित्ररथसम्बन्धित्वेन लिङ्गेन
 पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वावगतेः । रथस्त्वथतरोर्युक्तश्चित्र
 इत्यभिधीयते इति ब्राह्मे । यत्र त्वदोऽस्तत्र न वेदो यत्र
 नो रथ इति च ब्रह्मवेवत्ते ॥ ३५ ॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयति तमध्यापयतीत्यध्ययनार्थं
 संस्कारपरामर्शात् । नाग्निर्न यज्ञो न क्रियासंस्कारो न
 व्रतानि शूद्रस्येति पेङ्गिच्युतौ संस्काराभावाभिलापाच्च ।
 वृत्तमस्त्रीणान्तु न शूद्रवत् । मपत्नी मेऽपराधमपतिं स
 इत्यादिष्वधिकारदर्शनात् । संस्काराभावेनाभावस्तु सामा-
 न्येन । अस्ति च तासां संस्कारः, स्त्रीणां प्रदानकर्म्मैव
 यद्योपनयनं तथैव स्मृतैः ॥ ३६ ॥

नाहमेतद्देह भो यदोचेऽहमस्मीति सत्यवचनेन सत्य-
 कान्तस्य शूद्रत्वाभावाभिर्धारणे हारिद्रव्यतस्य नैतद्ब्राह्मणो
 विषक्तुमर्हतीति तत्संस्कारे प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

श्रवणे व्रणजतुभ्यां श्रोत्रपरिपूरणम् । अध्ययने जिह्वा-
 ष्छेदः । अर्थाविधारणे हृदयविदारणमिति प्रतिषेधात् ।

कम्पनात् ॥ ३६ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

नान्निने यन्नं शूद्रस्य तथैवाध्ययनं कुतः । केवलैव तु शू-
पा त्रिवर्णानां विधीयते इति स्मृतेश्च । विदुरादीनां तूत्पन्न
ज्ञानत्वात् कश्चिद्विज्ञेयः ॥ ३८ ॥

यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राणये जातिनिःसृतम् । मह-
द्भयं वक्ष्यमद्यतं यत्र तद्विदुरमृतास्ते भवन्तोऽप्युद्यतयत्नजाना
न्मोचः प्रतोयत इति अतोऽब्रवीत् । एजगोति कम्पनवचना
दुद्यतवज्जो भगवान् । को ह्येयान्यात् कः प्राण्याद् यदेष
आकाश आनन्दो न स्यादिति हि श्रुतिः । प्राणस्य प्राणमुत
चक्षुषश्चक्षुरिति च । नभस्वतोऽपि सर्वाः स्युषेष्टा भगवतो
हरिः । किमुतान्यस्य जगतो यस्य चेष्टा नभस्वत इति
स्कान्दे । चक्रच्छद्ममणादेप वर्जनादङ्ग उच्यते । यण्डनात्
खड्ग एवैव इति नामा हरिः स्वयमिति ब्रह्मवैवर्त्ते ॥ ३९ ॥

हृदय आहितं ज्योतिः परमात्मैत्युक्तं तत्र योऽयं विज्ञा-
नमयः प्राणिषु हृदयन्तर्व्योतिःपुरुष इत्यब्रवीत् लोकावनु-
सञ्चरतीति वचनाद् जीव इति प्रतोयत इति । अत
उच्यते । विष्णुरेव ज्योतिर्विष्णुर्वात्मा विष्णुरेव ब्रह्मा विष्णु-
रेव बलं विष्णुरेव यशो विष्णुरेवानन्द इति दर्शनात्तत्तुर्वेद-
शिषार्या ज्योतिर्विष्णुरेव प्राप्तेनात्मा अन्नाखण्ड उत्सर्ज-
नाद् यातीति वचनात्तस्यापि लोकमञ्चरणमस्येव ॥ ४० ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

सुपुष्पुत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

पत्वादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इति वैयासिक-ब्रह्मसूत्रे प्रथमाध्यायस्य
तृतीयः पादः ।

मर्थाधारत्वविष्णोरुक्तं तच्चाकाशो वै नाम नामरूप-
योर्निर्गदितेत्याकाशस्य प्रतीयते । वै नामेति प्रसिद्धोपदे-
शात् प्रसिद्धाकाशयाज्ञोक्तं च इति । अत उच्यते । ते यद्-
न्तरा तद्वद्व्योत्यर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् आकाशो हरिरेव ।
अवर्णम् । ततो वाची निवर्णं नो आप्राप्य मनसा सहैत्यादि
श्रुतेः तस्य हि तल्लक्षणम् । अनामा सोऽप्रसिद्धत्वादरूपो
भूतवर्जनादिति च ब्राह्मे ॥ ४१ ॥

असङ्गत्वं परमात्मन उक्तं, तच्च स यत्तत्र किञ्चित् पश्य-
त्यनन्त्यागतस्तेन भवत्यसङ्गी ह्ययं पुरुष इति स्वप्नादिद्रष्टुः
प्रतीयते । स च जीवः प्रसिद्धेरिति अतो यक्ति । प्राप्ते-
नात्मना सम्परिषक्तो न बाह्यं किञ्चन वेदनान्तरम् । प्राप्ते-
नात्मनान्चारुढ उल्लङ्घनाद् यातोति भेदव्यपदेशात्
जीवः परत्र वा द्रष्टुः स्वप्नादिद्रष्टृत्वं च सर्वज्ञत्वात्तस्यैव
युज्यते ॥ ४२ ॥

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति ब्राह्मणस्यापि नित्य-
महिमा प्रतीयते स च ब्राह्मणः स वा एष महाजन आत्मे

आनुमानिकमध्ये केषामिति चेन्न शरीररूपक
वित्यस्त-गृहीतेर्दर्शयतति च ॥ १ ॥

त्यजशब्दाद्विरिञ्चिरिति प्राप्त देवानाञ्च विद्याकर्मणोः पद-
प्राप्तिं सूचिता तदुपर्यपीति अतो ब्रवीति । सर्वस्याधिपतिः
सर्वस्यै शान. स वा एष नेति नेतोत्यादि शब्देभ्यो नित्य-
महिमो विष्णुरेव उतामृतत्वस्येशानो यद्वेनातिरोहति ।
सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशाविधमंणि
स यो तो श्रुत इत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्यै व हि ते शब्दाः ॥४१॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमतब्रह्म
सूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

श्री । श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धानामपि शब्दानां
सामर्थ्येन विशेषहेतुभिविष्णावेव प्रवृत्तिं दर्शयत्यस्मिन्
पादे । तत्तु समन्वयादिति । सर्वशब्दानां परमे समन्वय
सक्तः तत्र दृश्यते । अव्यक्तात् पुरुषः पर इति साख्यानु-
मानकल्पित प्रधानमध्येकेषां शास्त्रिणामुच्यते इति चेत् न,
तस्यैव पारतन्त्र्याच्छरीररूपकेऽव्यक्ते विन्यस्तस्य परमात्मन
एवाव्यक्तशब्देन गृहीते । कप्रत्ययः कुत्सने । परमात्मन
एवाव्यक्तशब्दस्तत्तन्त्रत्वेन तच्छरीररूपत्वादितरस्याव्यक्तः
शब्दः तुच्छेनान्वपिहितं तदासीदिति दर्शयति च । अव्यक्त-

सूक्ष्मन्तु तदहंत्वात् ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राप्तो हि ॥ ५ ॥

मवल गान्तं निष्कले निष्कियं परम् । यो वेदं हरिमा-
भातं स भयादनुमुष्यत इति पिप्पलादिशाखायाम् । अक्षरं
ब्रह्म परमम् इत्युक्त्वा अक्षतोऽक्षर इत्युक्त इति वचनाच्च ॥ १ ॥

सूक्ष्ममेवाव्यक्तमहं नीचते यदव्यक्ततामहंति । यत्तत्
सूक्ष्मं परमं वेदितव्यं नित्यं यदं वैष्णव ज्ञामनन्ति । यत्
तत्सोकान् विदुर्लोकसारं विदुष्येतत् कवयो योगनिष्ठा
इति पिप्पलादिशाखायाम् । मुख्ये च विद्यमानेनामुख्यं
युक्तम् ॥ २ ॥

तदधीनत्वाद्याव्यक्तत्वादीनां तस्यैवाव्यक्तत्वपरावर-
त्वादिकमर्थवत् । यदधीनो गुणो यस्य तद्गुणी सोऽभि-
धीयते । यथा जीवः परात्मेति यथा राजा जयोत्यपि
इति स्कान्दे ॥ ३ ॥

अन्यस्य न वाच्यत्वं युज्यते ॥ ४ ॥

महत्तः परं ध्रुवं निचाय्य तं मल्लुमखात् प्रमुष्यते इति
ज्ञेयत्वं वदतीति चेत् न, प्राप्तः परमात्मा हि ततोच्यते ।
अणीरणीयान्महतो महोयानिति तस्यैव महतो महत्त्वम् ।
सर्वघात् परस्य महतोऽपि परत्वं युज्यते ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

वयाणामेव चैव सुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ७ ॥

महद्वच ॥ ८ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ९ ॥

ज्योतिरूपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ १० ॥

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं यद्दं इति तस्य
ह्येतत् प्रकरणम् ॥ ६ ॥

वयाणामेव पितृसौम्यवस्य स्रग्याग्निपरमात्मनां प्रश्न
उपन्यासश्च । अविज्ञानं प्राथम्येन प्रश्न इत्यभिधीयते इति
वचनान्न विरोधः ॥ ७ ॥

यथा हिमवच्छब्दो महत्तत्त्वे प्रसिद्धोऽपि परमात्मन
एव मुख्यः, एवमितरेऽपि ॥ ८ ॥

यथा चमसशब्दोऽन्यत्र प्रसिद्धोऽपीदं तच्छिरः एष
ह्यधीम्विलयमम ऊर्ध्वं बुध इति श्रुतेः शिरोवाचकः । एव-
मज्यज्ञादिशब्दाः सर्वेऽन्यत्र प्रसिद्धा अपि नामानि सर्वाणि
यमाविशन्ति । तं वै विष्णुं परममुदाहरन्तीत्यादि श्रुतेः ।
परमात्माभिधायका एव अविशेषात् श्रुतेः ॥ ९ ॥

यसन्ते यसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादि कर्माभिधायकस्य
कर्माक्रमादिविरोधान्न युज्यत इति अत आह ज्योति-
रित्यादि । कर्मवाचकत्वेन प्रसिद्धाभिधेयोऽपि स एव ।
एष इमं लोकगम्याद्यदित्युपक्रम्य ता वा एताः सर्वा

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ ११ ॥

न बहुग्रीपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ १२

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १३ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यत्वे ॥ १४ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तः ॥ १५ ॥

ऋषः सर्वे वेदाः सर्वे एकेव व्यवहृतिः प्राण एव प्राणऋच इत्येव विद्यादिति ह्यधीयत एके ॥ १० ॥

मधुविद्यादिवत् सर्वगन्धार्थत्वेन परस्य कल्पनोपदेशाच्च न कर्मक्रमादिविरोधः ॥ ११ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशस्य प्रतिष्ठित इत्यादिषु बहुसंख्यीपसंग्रहेऽपि न विरोधः । तस्यैवाकाशादिषु नानाभावात्तदतिरिक्तस्वरूपवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥

पञ्च पञ्चजनानाह प्राणस्य प्राणमुत बहुपयसुः शीतस्य शीतमन्नस्यान्नं मनसो मन इति वाक्यशेषात् ॥ १३ ॥

तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरित्यनेन कारणानां पञ्चकम् ॥ १४ ॥

अवान्तरकारणत्वेनापि स एवोच्यते इति वक्ति आकाशादिष्ववान्तरकारणत्वेन स एव स्थितः यथा व्यपदिष्टस्यैव परस्य य आकाशे तिष्ठन्नित्यादिना आकाशादिवत्तः ॥ १५ ॥

समाकर्षात् ॥ १६ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १७ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रञ्चव्याख्यानभ्या-
मपि चैवमेके ॥ १९ ॥

सर्वशब्दानां परमात्मवाचकत्वे कथमन्यत्र व्यवहार
इति अतोऽज्ञशेत् । परमात्मवाचिनः शब्दा अन्यत्र समा-
कृत्य व्यवह्रियन्ते । परस्य वाचका. शब्दा समाकृत्ये तरे-
ष्वपि । व्यवह्रियन्ते सततं लोकवेदानुसारत इति
पाद्ये ॥ १६ ॥

तद्धि कथं तेषां शब्दानां जगति प्रसिद्धिः । जगति
व्यवहारो लोकस्य न तु परमात्मनि तथा । अतो जगति
प्रसिद्धिः शब्दानाम् ॥ १७ ॥

तदधीनत्वान्तच्छब्दवाच्यमित्युक्तम् । तज्जीवमुख्यप्रा-
णयोर्लिङ्गम् । अस्य वटैकाशाभ्याम् जीवो जहात्यथ सा
शुण्यति वायुना हि सर्वे लोका निनीयन्ते इत्यादि
श्रुतिभ्य इति चेत् न, उपासनावैविध्यादिति व्याख्यात-
त्वात् ॥ १८ ॥

परमात्मज्ञानार्थं कर्मादिकमपि वदतीति जैमिनिः ।
कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तस्मै
होवाच हे विद्ये वेदितव्ये कथञ्च भगवः स आदेशो

वाक्यान्यथात् ॥ २० ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः ॥ २१ ॥

उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडलोमिः ॥ २२ ॥

अवस्थितेरिति काशद्यत्सु ॥ २३ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधात् ॥ २४ ॥

भवतीति यथा सौम्यैकेन सृत्पिण्डेनेत्यादिना प्रश्नश्चा-
स्यानाभ्याम् । एवमपि चैके पठन्ति । यस्तु न वेद
किमुच्चा करिष्यतीति ॥ १८ ॥

वाक्यस्याप्येवमन्वयो युज्यते पृथक् स्थितस्यापि पर-
मात्मनः ॥ २० ॥

नान्यः पन्था विद्यते अयनायेति प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्ग-
त्वेन कर्मादिकमध्यत इत्याश्रयः । यस्मादेवमनित्यफल-
मन्यत्तत्त्वान्नान्यः पन्था इति ॥ २१ ॥

उत्क्रमिष्यतो मुमुक्षोः कर्मादिना भाव्यं साधनसाध-
नत्वेन अतस्तद्वत्तौडलोमिः मन्यते ॥ २२ ॥

सर्वं परमात्मन्यवस्थितमिति वक्तुं तद्वचनमिति काश-
द्यत्सुः । कृष्णहैपायनमतादेकदेशविदः परे । वदन्ति
यथा प्राप्त्र न विरोधः कश्चनेति पाप्मे ॥ २३ ॥

सौम्यश्चा अपि तस्मिन्नेवेत्याह हन्तेतमेव पुरुषं
सर्वाणि नामान्यभिषटन्ति । यथा नद्यः स्यन्दमानाः
समुद्राग्र्याः समुद्रमभिविशन्त्येवनेधैतानि नामानि

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २५ ॥

साक्षाच्चोभयाम्ना नात् ॥ २६ ॥

— आत्माकृतेः परिणामात् ॥ २७ ॥

—

—

सर्वाणि पुरुषमभिसंविशन्तीति प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्
प्रकृतिशब्दाच्योऽपि स एव ॥ २४ ॥

भायान्तु प्रकृतिं विन्यासादियं च महेश्वरम् । महो-
मायेत्यविद्येति नियतिमोहिनोति । च । प्रकृतिर्वासने-
त्येव तथेच्छानन्त । कथ्यत इति वचनोद्भिद्यैव च प्रकृति-
शब्देनोच्यते । सोऽभिध्यासप्रकृतिः स प्रज्ञा स आनन्द इति
श्रुतेरभिध्या च स्वरूपमेव । 'ध्यायति ध्यानरूपासौ सुखी
सुखमतौ च । परमेश्वरयोगेन विरुद्ध्यतयेष्यत इति
ब्राह्मण्डे एषस्तेषां पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मैष ब्रह्मैष
लोक एष आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनन्तोऽतः
परमः परादिश्वरूप इति पैङ्गिश्रुतो काष्ठादेव प्रकृतिपुरुष-
त्वाम्नानात् ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रकर्षेण करोतीति प्रकृतिरिति योगाच्च प्रकृतावनु-
प्रविश्य तां परिणाम्येतत् परिणामनियामकत्वेन तत्र
स्थित्वात्मनो बहुवाकरणात् अथ ह्येष आत्मा प्रकृतिमनु-
प्रविश्यात्मानं बहुधा चकार तस्मात् प्रकृतिरित्याचक्षत
इति भाष्येयश्रुतिः । अविकारोऽपि परमः प्रकृतिस्तु
विकारिणी । अनुप्रविश्य गोविन्दः प्रकृतिसाभिधीयत

योनिश्च हि गीयते ॥ २८ ॥

एतेन सर्वं व्याख्याता ॥ २९ ॥

इति श्रीकृष्णदे पावनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीम-
दानन्दतीर्थभगवत् पूज्यपादविरचिते प्रथ-
माध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः ।

इति नारदीये । न चान्यत् कल्पम् अप्रमाणक-
त्वात् ॥ २७ ॥

अथवधानेनोत्पत्तिद्वारत्वञ्च प्रकृतित्वं तत्तास्यैव हि
गीयते । यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति व्यवधाने
प्रसूतिसु पुंस्त्वं विद्मद्विरिष्यते । स्मृतिरव्यवधानेन प्रकृति-
त्वमिति स्थितिः । उभयात्मकसूतित्वाद्वाचुदेवः परः
पुमान् । प्रकृतिः पुरुषयेति शब्देरेकोऽभिधीयत इति
ब्रह्माण्डे ॥ १८ ॥

एतेन सर्वं शून्यादि शब्दा अपि व्याख्याताः । एष
ह्येव अन्य एष ह्येव तुच्छ एष ह्येवाभाव एष ह्येवाव्यक्तोऽ-
दृशोऽचिन्त्यो निर्गुणयेति महोपनिषदि । शम्भुल कुरुते
विष्णुरदृशः सन् परः स्वयम् । तस्माच्छून्यमिति प्रोक्त-
स्तोदनात्तुच्छ उच्यते । नैव भावयितुं योग्यः केनचित्
पुरुषोत्तमः । अतो भावं वदन्येनं नाग्यत्वान्नाश इत्यपि ।
सर्वस्य तदधीनत्वात्तुच्छच्छब्दाभिधेयता । अन्येषां व्यव-
हारार्थमिष्यते व्यवहर्तृभिरिति मद्वाक्येन एतेन तदधी-

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्य-
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥
इतरेषाञ्चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

नत्वादयुक्तयुक्तिसमुदायेन । अवधारणार्थं सर्वस्याप्युक्त-
स्याध्यायमूलतः । द्विरुक्तिं कुर्वते प्राज्ञा अध्यायान्ते विनि-
र्णये इति घराहसहितायाम् ॥ २८ ॥

इति श्रीकृष्णहैपायनकृतवज्रसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द-
तीर्थ भगवत् पूज्यपाद विरचिते प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थपादः समाप्तः ।

उक्तेऽर्थे विरोध दर्शयत्यनेनाध्यायेन । प्रथमपादे
यत्तद्विरोधं प्रथमतः स्मृत्यविरोधं दर्शयति सर्वज्ञा यद्वाटयः
अतस्तेषां वचनविरोधेऽप्रामाण्यमेव स्यादिति चेत् न अन्य-
स्मृतीनां विष्णादिभिर्नितरा सर्वज्ञैरेव कृतत्वाच्छ्रुतेरा-
धिक्य सिध्यति ॥ १ ॥

इतरेषां तासु स्मृतिपूतानां फलादीनां प्रत्यक्षतोऽनुप-
लब्धेरप्रामाण्यं तासां युक्तं च शब्देन भागोपसंख्यितो-
क्तता ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

न विलक्ष्यणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात् ॥४॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिध्याम् ॥५॥

योगफलं प्रत्यक्षोपलब्धिरिति न मन्तव्यम् । उक्ता-
भ्यामे तत्तत्काल एव फलादृष्टेः ।

नैव युतंभूतदनुसारिष्मृतेषु तदुक्तानुपलब्धेरप्रामाण्यं
विलक्षणत्वान्नित्यत्वात्तदनुसारित्वाच्च । न हि नित्य-
दोषाः कल्पाः स्वतः प्रामाण्यं अन्यथानवस्थितेः ।
न चक्षुर्न श्रोत्रं न तर्को न स्मृतिर्वेदा ह्येवैनं वेदय-
तीति भाववेद्ययुतेषु । नित्यत्वञ्च शब्दादेव प्रतीयते ।
यावाविरूपनित्येत्यादौ । अनादिनिधना नित्येति च
स्मृतिः ॥ ३ ॥

अधिकारिणां फल भविष्यत् पुराणे च । ऋग्यजुःसा-
माधर्वाख्या मूलरामायणं तथा । भारतं पञ्चरात्रञ्च वेदा
इत्येव श्रुतिताः । पुराणानि च दानीह वैष्णवानि विद्वो
विदुः । स्वतःप्रामाण्यमेतेषां नात्र किञ्चिद्विचार्यते । यद्ये-
पूक्तं न दृश्येत पूर्वकर्मात्रकारणम् । नां प्रामाण्यं भवेदेषां
दृश्यते ह्यधिकारतः । इतः प्रामाण्यमन्येषां न स्वतन्त्र कथ-
यन् । अदृश्योक्ती तत्तत्सोपामप्रामाण्यं न संग्रह इति ॥४॥

सद्वन्नबोधापोऽनुवन्नित्यादि वचनाद्युक्तिविरुद्धो वेद-
इत्यताऽत्रयौ । सदाद्यभिमानिदेवतैव तत्र व्यपदिश्यते ।
तेषाञ्चेतरेभ्या विगिष्टं सामर्थ्यमनुगतिय सर्वत्र । अतस्त्रायां
सर्वमुक्तं युज्यते ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

तासां सामर्थ्यं महद्भिः भविष्यत् पुराणे । पृथिव्याद्य-
भिमानीन्यो देवताः प्रथितौजसः । अचिन्त्वाः गतयस्तामां
दृश्यन्ते मुनिभिश्च ताः । ताश्च सर्वो गता नित्यं वासुदेवै-
कसंश्रया । इति ॥ ६ ॥

अमदेवेदमग्र आसीत् । असतः सदजायतत्यादिना
असतः कारणत्वोक्तेर्विरोध इत्यतो वक्ति । प्रतिषेधमात्रत्वा-
न्नासतः कारणत्वं युक्तम् । असतः कारणत्वाद्युक्तिविरुद्धं
वेदवाक्यमित्येतदत्र निषिध्यते । सर्वगव्यानां ब्रह्मणि सम-
न्वयेऽपि तदधोनत्वादर्थवदित्यादिनाऽनुस्यूत्वेनान्यस्यापि
वाप्यत्वाङ्गोकारादुभयतः प्राप्तिः । तथाच श्रुतिप्राप्तमेधा-
सम्मतमत्र निषिध्यते समस्यापरि निषेधात् अर्थाद्युक्तिविरो-
धोऽत्र निराक्रियते । ७ ॥

स अत उत्पत्तौ प्रलयेऽपि सर्वासत्त्वमेव स्यात् । ८ ॥

प्रलये सर्वासत्त्वं भावे दृष्टान्तभावादेव न युज्यते ।

सत उत्पत्तिः सविशेषनामय लोकेदृष्टः दृष्टान्तभावा-
देव ॥ ९ ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदे-
वमप्यनिर्मीक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

एतावानेव तर्क इति प्रतिष्ठापकप्रमाणाभावादुक्ताद-
न्यथानुमेयमिति चेन्न । एवमपि प्रमाणासिद्धेऽपि मोक्षेऽ-
न्यथानुमेयत्वादनिर्मीक्षप्रसङ्गः । अतो यावत् प्रमाणसिद्धं
तावदेवाङ्गोक्तार्थं नातोऽन्यच्छक्यम् । यावदेव प्रमाणेन
सिद्धं तावदहापयन् । श्लोक्त्यात्रैव चान्यत्र शक्यं मान-
मृतं क्वचिदिति वामने ॥ ११ ॥

एतेन दृष्टान्तभावेनाभावेन विशिष्टा अपरिग्रहा अपि
विरुद्धसिद्धान्ताः । अकटं कत्वात् चेतनकटं स्वजीवकर्तृ-
त्वादयोऽपि । अकस्माद्दीदमाविरासोदकस्मरतिष्ठत्वकस्मा-
त्तयमभ्युपैति । प्रधानादिदमुत्पन्न प्रधानमधिष्ठिति
प्रधाने लयमभ्युपैति न ह्यन्यत् कारणं मतम् । जीवाद्भवन्ति
भूतानि जीवे तिष्ठन्त्यवशलाः । जीवे तु लयमृच्छन्ति न
जीवात् कारण परमित्यादि श्रुतिप्राप्ता निराकृताः यथा
दुःखादिषु जीवस्याभ्युत्पन्नमेवमन्येष्वप्येति दृष्टान्तः ।
श्रुतिगतिषु ब्रह्मवाचकत्वेन दर्शिता । यत्रान्यवाचकत्वेऽप्य-
विरोधस्तत्रान्यदप्यमुख्यतयोच्यते । यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्मै-
वोच्यते इति नियमः ॥ १२ ॥

भोक्तापक्षेरविभागश्चेत स्यान्नोक्तवत् ॥१३॥

तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिभिः ॥१४॥

कर्माणि विज्ञानमयस्य आत्मा परेऽर्थे सर्वे एकीभव-
न्तीति मुक्तजीवस्य परप्राप्तिरुच्यते । अतस्तयोरविभागः ।
अतः पूर्वमपि स एव । न ह्यन्यस्यान्यत्वं युज्यत इति चेन्न-
स्यान्नोक्तवत् । यथा लोके उदकं उदकान्तरस्यैकीभाव-
व्यवहारेऽप्यन्तर्भेदोऽस्येव एव स्यादन्यत्रापि । तथाच
श्रुतिः । यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवतीति
स्कान्दे च । उदकं तूदके सिक्तं मिश्रमेव यथा भवेत् । न
चेतदेव भवति यतो हृदिः प्रदृश्यते । एवमेव हि जीवोऽपि
तादात्म्यं परमात्मनः । प्राप्तोऽपि नासौ भवति स्वातन्त्र्या-
दिविशेषणात् इति ॥ ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत् प्राप्तं नैव
शक्यते । तद्यत स्वभावकैवल्यं स भवान् कैवली हरिरिति
च । न ते महित्वमन्वयुवन्ति । न ते विष्णोर्जायमानो न
जायत इत्यादि च फलत्वेऽपि युक्तिविरोधेऽन्तर्भावाच्चा-
त्तम् ॥ १३ ॥

स्वतन्त्रबहुसाधनसृष्टिर्लोकदृष्टान्तेनैव ब्रह्मणः स्वरूप-
सामर्थादेव तस्य सृष्टिः किं श्विटासीदधिष्ठानमारम्भण-
कतमस्त्रित् कथमासीदिति ह्याक्षेपः । अधिष्ठानाद्यनुक्तेः ।
आदिशब्दात् युक्तिभिः । परतन्त्रो ह्यपेक्षेत स्वतन्त्र किम-
पेक्षते । साधनानां साधनत्वं यतः किं तस्य साधनैरित्या-
दिभिः ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेणवाक्य-
शेषात् ॥ १७ ॥

स्वतन्त्रसाधनभावे प्रमाणैरुपपन्नम्येति । अनुक्तं पञ्चभि-
वेदैर्न वस्तुमस्ति कुतश्चन । अतो वेदत्वमेतेषां यतस्ते सर्व-
वेदका इति स्फान्दे ॥ १५ ॥

अद्वयः सम्भूतः पृथिव्यो रसाद्येत्यादि साधनान्तरप्रतीतिः
कथमनुपलब्धिरित्यत आहं । अवरस्य तदधीनस्य साध-
नस्य सत्त्वात् । काल आसीत् पुरुष आसीत् परम आसीत्
तद्यदासीत्तदा हतम् आसीदथ ह्येक एव परम आसीद्य-
स्यैतदासीत् न ह्येतदासीदिति कापायणश्रुतिः ॥ १६ ॥

नासदासीन्नो सदासीत्तदानोमिति सर्वस्यासत्त्वव्यप-
देशान्नेति चेन्न अश्वत्थत्वरतन्त्रादुदिधर्मान्तरेण हि तदु-
च्यते तंम आसीदित्यादि वाक्यशेषात् न चान्यत्र प्रमाण-
मस्ति । अज्ञा ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभो-
गमजोऽन्यः । अनाद्यतन्तं जगदेतदौदृक् प्रवर्त्तते नात्र
विचार्यमस्ति । न चान्यथा कापि च कस्य वेदमभूत् पुरा
नापि तथा भविष्यत् । असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदादुरनीश्व-
रम् । असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः शक्तिं चरयेन् विदुः परां
हि । यः सत्यरूपं जगदेतदौदृक् सदा भूतत्वात् सत्यकम्भा
महात्माहु सत्यकम्येति सत्यं ह्येवेद विष्णुमसौ यजते ।

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

अथैनमाहुर्नित्यकर्म्मोति । नित्यं ह्येवासौ कुरुते । यच्चकेत
सन्धमित्ये तनोवमित्यादि स्मृतिश्रुतिभ्यश्च । परस्परविरोधे
तु वाक्यानामव युक्तता तत्रैवाद्यः परिश्रेयो नावाक्या युक्ति
रित्यत इति वृद्धत्सहितागाविरुद्धवत् प्रतीयते न आग
मात्र एवं मिथः । तत्र दृष्टानुसारेण तेषामर्थोऽन्ववेक्ष्यत
इति च । इशानोशो जगन्मिथ्या न पूज्यो गुरुरित्यपि ।
इत्यादि बुद्धिरुद्धानि प्रमाणान्यथ युक्तयः । प्रमाणैर्बहुभि-
र्ज्ञेया भासा इति वैदिकैः । वेदवेदानुसारं विरोधेऽन्या-
र्थकल्पना । अन्येषान्तु विरुद्धाना विप्रलम्भोऽथ विभ्रम इति
भागवततन्त्रे । शास्त्रार्थयुक्ताऽनुभवः प्रमाणन्तुत्तम मतम् ।
मध्यमत्वागमो ज्ञेयः प्रत्यक्षमधम स्मृतम् । प्रत्यक्षयो राग-
मयोर्विरोधे निययाय तु । अनुमत्या न स्वतन्त्राः प्रमाण-
पदवीं ययुरिति पुरुषोत्तमतन्त्रे ॥ १७ ॥

साधनानां साधनत्वं यदात्माधौनमिष्यते । तदा
साधनसम्पत्तिरैश्वर्यं द्योतिका भवेदित्यादेः साधनान्तरेण
सृष्टिर्युक्ता । अद्वा सम्भूतो हिरण्यगर्भं इत्यष्टावित्यादि-
शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

साधनान्तरेण हि पटादिसृष्टिर्दृष्टा ॥ १९ ॥

तच्च साधनं जातं तेनानुप्रविष्टमेव । यथा शरीरेन्द्रि-

इतरव्यपदेशा द्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न जीरवद्वि ॥ २४ ॥

यादि । प्रकृतिं पुरुषश्चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः । जीभया-
मास भगवान् सृष्ट्यर्थं जगतो गुरु इति कोष्मं ॥ २० ॥

जीवकलत्वपक्षः श्रुतिप्राप्तो न विस्तरादिराक्षयते ।
जीवकलत्वपक्षे हितकरणमहितकरणञ्च न स्यात् ॥ २१ ॥

न च ब्रह्मण्यमचिन्तादिदोषप्राप्तिः अधिकशक्तिम-
त्वात् श्रोता मन्ता द्रष्टा दृष्टा चोष्टा विघ्नाता प्रघ्नाता
सर्वेषां भूतानामन्तरपक्षः एव त आत्मा सर्वान्तरोयो
अथनायापिपासे शीकं मोहं जरां मृत्युमत्येतोति निर्दे-
शात् ॥ २२ ॥

दिष्टवशा घतन्मत्वात् स्वतः कर्तृत्वानुपपत्तिर्जीवस्य ।
यथा टाकमयीं योषां नरः स्त्रिरसमाहितः । सङ्गत्य
अङ्गमङ्गानि तथा राजविमाः प्रजा इति महाभा-
रते ॥ २३ ॥

जीवेनैव कार्योपसंहारदर्शनात्तस्य कलत्वमिति चेन्न
यथा गोपु चौरं दृश्यमानमपि प्राणादेव जायते । अत्र
रसादिरूपेण प्राणः परिणयत्वसाविति वचनात् एवं जीवे
दृश्यमानोऽपि कार्योपसंहारोऽस्मात्तन्मत्वात् परकृत एव ।
य आत्मानमन्तरोपगमयति । नाह कर्त्ता न कर्त्ता त्वं
कर्त्ता यस्तु सदा प्रभुरित्यादिः ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

कृत्स्न प्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

न च कर्तुरीश्वरस्यादृष्टिविरोधः । देवादिवदृश्यत्व-
गक्तियोगात् लोकेऽपि पिगाचादीनां तादृशो शक्तिर्दृष्टा
किमीश्वरस्य । न युक्तियोगाद्वाक्यानि निराकार्याण्यपि
क्वचित् । विरोध एव वाक्यानां युक्तयो न तु युक्तय इति
वृहत्संहितायाम् ॥ २५ ॥

अथ च दोषो लौकिकत्वपक्षे एकेनाहुनिमात्रेण प्रव-
त्तमानोऽपि पूर्णप्रवृत्तिः स्यान्न च तद्युज्यते । सामर्थ्यक-
देशदर्शनात् । नाटकदेशेन निरवयवत्वात् । अथ यः स
जीवः स नित्यो निरवयवोऽज्ञाता ज्ञाता सुखो दुःखो शरी-
रेन्द्रियस्य इति भाववेद्य श्रुतिः । न चापेक्षितोऽयः स
एव । अथ उपहित इति द्वित्वापेक्षत्वात् । न चान्यत्
वाक्यं यदि युक्त्या विरुद्धे तत्तदोक्तमेव हीति गत्य-
न्तरोक्ते ॥ २६ ॥

न चेश्वरपक्षेऽयं विरोधः । योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धोऽ-
नुरागवाननुरागवान् इन्द्रोऽनिन्द्रः प्रवृत्तिरप्रवृत्तिः स परः
परमात्मेति पैङ्गादिश्रुतेरेव शब्दमूलत्वाच्च न युक्ति-
विरोधः । यद्वाक्योक्तं न तद्युक्तिर्विरोधः शक्त्यात्
क्वचित् । विरोधे वाक्ययोः कापि किञ्चित् साहाय्यकारण-
मिति पुरुषोत्तमतन्त्रे ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

स्वप्न दोषाश्च ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

परमात्मनो विचित्राः शक्तयः सन्ति न चान्येषाम् ।
विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणो न चान्येषां शक्तयस्तादृशाः
स्युः । एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा सर्वान् देवानेक एवा-
नुविष्ट इति श्वेताश्वतरश्रुतिः ॥ २८ ॥

ये दोषा इतरत्वापि ते गुणाः परमे सताः न दोषः
परमे कश्चिद् गुणा एव निरन्तरा इति वचनात् जीवपक्ष
एव दोषः न परमात्मपक्षे । अथ यः स दोषः साक्षनः
स जनः स जनिः सजीवी यः सनिर्हीनो निष्कलः सगुणः
परमात्मेति कात्यायन श्रुतिः ॥ २९ ॥

सर्वे युक्ता शक्तिभिर्देवता सा परेति यां प्रादुरजस्र-
शक्तिम् । नित्यानन्ता नित्यरूपा च मुक्ता जरा च या
शाश्वतामेति च या वदन्तीति चतुर्वेदशिखायाम् । अतो
न केवलं विचित्रशक्तिः किन्तु सर्वशक्तिरेव ॥ ३० ॥

न च करणाभावादनुपपत्तिरिति युक्तम् । अपाणि-
पादौ जवनी गृह्णीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स
वेत्ति विश्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुराद्यं पुरुष मह-
न्तम् । न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत् समस्यप्यधि-
क्य दृश्यते । पराच शक्तिर्विविधैव श्रियते । साभाविकी

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥
 लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥
 वैषम्य नैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥
 न कर्मविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात् ॥ ३५ ॥

ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्वोपेक्षाविति सामान्य
 परिहारेऽपि विशेष युक्त्यर्थं पुनराशङ्क्यो ॥ ३१ ॥

यत् प्रयोजनार्थं सृजत्यादिस्तदूनत्वादपूर्णता इत्यत
 आह अथैष एव परम आनन्द इत्यादिना कृतकत्वत्वात् न
 प्रयोजनार्थं सृष्टिः ॥ ३२ ॥

किन्तु यथा लोके मत्तस्य सुखोर्द्धकादेव नृत्यगानादि
 लीला न तु प्रयोजनार्थं यथा । एवमेवेश्वरस्य नारायण
 सहितायाश्च । सृष्ट्यादिके हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्षते कुरुते
 कैवल्यानन्दं यथा मत्तस्य नर्तनम् । पूर्णानन्दस्य तस्यैव
 प्रयोजनमिति कुतः । सुक्ता अप्यायुःकामाः स्युः किंसुता-
 स्याखिलाकन इति देवस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का-
 र्यहेति श्रुतिः ॥ ३३ ॥

सर्वकर्तृत्वे वैषम्य नैर्घृण्ये तस्येत्यतो वक्ति कर्मोपेक्षया
 फलदादृष्टान्न तस्य नैर्घृण्ये पुण्येन पुण्यं लोकं नयति
 पापेन पापं इत्यादि श्रुतिः ॥ ३४ ॥

यदपेक्षयासौ फलं ददाति न तत् कर्म एष ह्येव साधु
 कर्म कारयति तथा यमेभ्यो लोकेभ्य उच्चिनीयते । एष च
 एवा साधु कर्मकारयति तं यमघो निनीयत इति श्रुते ।

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मापपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

इति वीमत् कृष्णह्र पायन-कृतब्रह्मसूत्रभाष्ये
श्रीमदानन्दतीर्थ भगवत्पादविरचिते

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः

पादः समाप्तः ।

कर्म्मणोऽपि तन्निमित्तत्वादिति चेन्न तस्यापि पूर्वकर्म्मकारण-
मित्यनादित्वात् कर्म्मणः । भविष्यपुराणे च । पुण्यपापा-
दिक विष्णुः कारयेत् पूर्वकर्म्मणः । यनादित्वात् कर्म्म-
ण्य न विरोधः कथञ्चनेति ॥ ३५ ॥

न च कर्म्मापेक्षत्वे नेग्वरस्य शस्त्रातन्त्रम् । द्रव्यं कर्म्म
च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुपहतः सन्ति न
सन्ति यदुपेक्षयेत्वादिना कर्म्मादीनां सत्त्वस्याऽपि तदधीन-
त्वात् न च पुनर्वैषम्याद्यापातेन दोषः । तादृश वैषम्यादेरु-
पलभ्यमानत्वात् । स कारयेत् पुण्य मद्याऽपि पापं न
तावता दोषमपि क्वचित् स्यात् । ईशो यतो वा गुणदोष
सत्त्वे स्वं परीऽनादिरादिः प्रजानामित्यादि चतुर्वेद-
शिखायाम् ॥ ३६ ॥

अवशिष्टैरुपसंहरति । गुणाः श्रुताः विरुदाय देवे
सन्त्यश्रुता चोपनैवात्रशब्दा चिन्त्यावैद्य चिन्तराद्य तथैव

रचनानुपपत्तेश्चानुमानम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

हि दोषाः श्रुताश्चनाद्यो हिं तथा प्रतोता इति सर्वगुणोपप-
त्तिश्रुतेः ॥ ३० ॥

इति श्रोकस्य हे पावनकृते ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-

नन्दतीर्थ भगवत् पादविरचिते

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

इतरेषां चानुपलब्धेरिति सामान्यतो निराकरणं सम-
न्वयानां कृतं विशेषतो निराकरोत्यस्मिन् पादे अचेतन प्रवृ-
त्तिमतं प्रथमतो निराकरोति । अचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यनु-
पपत्तेर्नानुमानपरिकल्पितं प्रधानं जगत् कर्तृ च शब्देन-
प्रमाणाभावं दर्शयति ॥ १ ॥

चेतनस्य स्वतः प्रवृत्तिदर्शनाच्च ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवदचेतनस्यापि प्रवृत्तिर्भुज्यत इति न युक्ते
एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गिप्राच्योऽन्या नद्यः
स्यन्दन्ते ज्ञेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्याया दिग् मनु एतेन
हरावपयोमण्ड भवतीत्यादि तत्रापि ईश्वर निमित्त प्रवृत्ति
श्रुतेः ॥ ३ ॥

न ऋतेत्वा क्रियते किञ्च नार इति तद्व्यतिरेकेण एक

अन्यत्राभावाच्च न दृष्ट्यादिवत् ॥ ५ ॥

अस्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्रयवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

स्यापि कर्मणामवस्थिते रनपेक्षितमेवाचेतन वादि-
मतम् ॥ ४ ॥

मेश्वरसांख्यमतं निराकरोति । यथा पृथिव्या एव
पञ्चानुगृहीतं दृष्ट्यादिकमुत्पद्यते । एवं प्रधानादौश्व-
रानुगृहीतं जगदित्यतो ब्रवीति । यच्च किञ्चिज्जगत् सर्वं
दृश्यतेऽदृश्यतेऽपि वा । अन्तर्बहिः तत् सर्वं व्याप्य नारा-
यणः स्थित इति । ब्रह्मण्ये वेदमाविरासीद् ब्रह्मणि स्थितं
ब्रह्मण्येव लयमभ्येति ब्रह्मैवाधस्तात् ब्रह्मोपरिष्टाद्ब्रह्म
मध्यतो ब्रह्म सर्वतो ब्रह्मै वेद सर्वमित्यादिश्रुतिभ्योऽन्यज्ज-
गतोभावात्तृणादीनां पञ्चानुवचानुयाहकत्वमात्रमोश्व-
रस्य । स एव भूयो निजबौध्यनोदितं स्रजोयमायां प्रक-
तिसिद्ध्यतोम् । अनामरूपात् निरुपनामनो विधित्स-
मानोऽनुससार शास्त्रिकृदिति भागवते । दृश्यं कर्म च
कालद्येत्यादि च । 'च शब्देन प्रकृतिसत्त्वादि प्रदायत्वं
चाङ्गीक्रियते ॥ ५ ॥

लोकायतिकपक्षं निराकरोति । यस्य धर्मोपधर्मौ
न सत्तत् सिद्धान्ते किं प्रयोजनं यतः स व्याहृते रयो-
पेक्षः ॥ ६ ॥

पुरुषोपसर्जना प्रकृतिकट्टवाद् निराकरोति यथा

अङ्गित्वानुपपत्तेः ॥ ८ ॥
 अन्यथानुमितौ च जगत्त्रिवियोगात् ॥ ९ ॥
 विप्रतिषेधाच्चासंमञ्जसम् ॥ १० ॥
 महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥
 उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

चेतनसम्बन्धाच्चेतनमेव शरीर मस्मादिकमादाय गच्छति ।
 एवमचेतनापि प्रकृतिः पुरुषमस्वन्धात् प्रवर्त्तत इति
 चेत् न नञ्गतेत्वाक्रियत किञ्च नारे इति तत्रापि तथात्वे
 दृष्टान्तभावात् ॥ ७ ॥

शरीरप्रवृत्तौ पुरुषस्याहेत्वात् । अङ्गमङ्गो समादाय
 यथाकार्यं करोत्यसावित्यङ्गित्वव्यवहारोऽनुपपन्नः ॥ ८ ॥

प्रकृत्युपसर्जनं पुरुषकटं वा दमपाकरोति शरीरसम्ब-
 न्धात् पुरुषः प्रवर्त्तत इत्यङ्गोकारेऽपि स्वतस्तस्या सामर्थ्या-
 च्छरीरसम्बन्ध एवायत्तः ॥ ९ ॥

सकलश्रुतियुक्तिविरुद्धत्वाच्चानौघरमतमसमञ्जसम् ।
 श्रुतयः स्मृतयश्चैव युक्तयश्चैव परम् । वदन्ति तद्विरुद्धं
 यो वदेत् स हि नराधम इति पाञ्चे ॥ १० ॥

परनाम्नारम्भवादमपाकरोति । महत्त्वाद्दीर्घत्वाच्च
 यथा कार्यमुत्पद्यते एवं ह्रस्वत्वात् पारिमाण्डल्याच्च कार्य-
 मुत्पद्यते । वाग्यद्वादित्यर्थं तयोरपि न स्यात् । विशेषका-
 रणाभावात् ईश्वरेच्छया नित्यत्वे तदभावेऽपि परमाणुक-
 र्माभावाच्चेदानोमपि स्यात् । अनित्यत्वतूकारणाभावात् ।

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

रूपादिनित्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

अतः परमाणुचेष्टाभावात् तत् कार्याभावः । वैदिकेश्वरस्य
तु वेदेनैव सर्वशक्तित्वोक्तेः सर्वमुपपद्यते । स्वतएव काले
विशेषाङ्गोक्तये ॥ ११ ॥ १२ ॥

कार्यकारणादीनां समवायसम्बन्धाङ्गीकारात्तस्य
भिन्नत्वसाम्यात् समवायन्त्वपेक्षयानवस्थितिः न च तत्
प्रमाणं प्रथममन्यन्धासिद्धौ च तदभिहितं । अनिर्वाहकत्वे
समवाय एव न स्यात् ॥ १३ ॥

नित्यत्वाच्च परमाणूनां समवायस्य च तस्यैव जनित्वा-
ङ्गीकारान्नित्यमेव च कार्यं स्यात् अन्यथा न कदा
चित् ॥ १४ ॥

रूपादिनित्वाच्च परमाणूनां अनित्यत्वं तथादृष्टत्वात्
लोके ॥ १५ ॥

नित्यत्वे परमाणूनां तद्वत् सर्वं नित्यं स्यात् विशेष
प्रमाणाभावात् । अनित्यत्वे कारणाभावात्तदुत्पत्त्य-
भावः ॥ १६ ॥

श्रुतिस्मृत्यपरिगृहीतत्वाच्चातिशयेनानपेक्षता । आन्वि-
चिकी तर्कविद्यामनुरक्तोतिरर्थकामिति मोक्षधर्मः ॥ १७ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमावतिमि-

॥ तत्त्वात् ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधा यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्या निरोधाप्राप्तेरविच्छेदात्
॥ २२ ॥

परमाणुपुञ्जवादिमत निराकरोति । समुदायस्यैक
हेतुत्वं न युज्यते उभयहेतुकेऽप्यन्योऽन्याथयत्वात्तदप्राप्तिः ।
अन्यथा सर्वदा समुदायः स्वत्वं स्यात् ॥ १८ ॥

सर्वदा विद्यमानोऽपि समुदायः परस्परपेक्षया व्यव-
हियत इति चेत् न एव कार्यमुत्पाद्य तस्य विनष्टत्वात्
परस्परप्रत्यय । तदपेक्षया व्यवहार इति न युज्यते ।
कारणे सति कार्यं भवत्येव इति हि तस्य नियमः ॥ १९ ॥

कार्योत्पत्तावेव कारणस्य नाशश्च न विग्रेषका-
र्योत्पत्तिः ॥ २० ॥

कारणे विनष्टे कार्यमुत्पद्यते चेत्तत् कार्यमिति
प्रतिज्ञाद्यानि । ततकान्ते कारणमस्ति चेत् विनाश-
कारणाभावाद्यौगपद्य सर्वकार्याणाम् ॥ २१ ॥

कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमान्निसन्तानः
स सन्तानय विनाशो न युज्यते ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

अकारिणे चोविशेषात् ॥ २४ ॥

अनुसृते च ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥

कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमे सर्वदा
कार्याभावात् कार्यकारणविशेषः अनियमे कार्यानुत्-
पत्तिः ॥ २३ ॥

दोषादिषु विशेषदर्शनात् । अणिकत्वे नान्यत्रापि
अणिकत्वमनुमीयते चेदाकाशादिष्वपि विशेषदर्शनाद-
न्यत्रापि तदनुमीयते ॥ २४ ॥

तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानाच्च प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वे
विशेषदर्शनस्यापि भ्रान्तित्वम् ॥ २५ ॥

शून्यवादमपाकरोति अदृष्टत्वादसतः कारणत्वे न
युज्यते । असतः कारणत्वे उदासीनानां द्वयोपादेयबुद्धि-
वर्जितानां क्षुप्त्वादीनामपि सकाशात् कार्यसिद्धिः
च शब्दात् चेदन्यत्रापि ॥ २६ ॥

न स्यात् अविशेषात् ॥ २७ ॥

न च जगदेव शून्यमिति वाच्यं दृष्टत्वात् ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नोदिवत् ॥ २८ ॥
 न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥
 क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥
 नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥
 एवञ्चात्माऽकात्स्थम् ॥ ३४ ॥
 न च पथ्यायादप्यविरोधोविकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

न च दृष्ट्यापि स्वप्नादिवदभावः तस्योत्तरकाले स्वप्नो-
 ऽयं नायं सर्पइत्याद्यनुभावात् । न च एतादृशं प्रमाण-
 मस्ति ॥ २८ ॥

विज्ञानवाटमपाकरोति न विज्ञानमात्रं जगत्तथाभा-
 वानुभवात् ॥ ३० ॥

ज्ञानं क्षणिकमर्धानाच्च स्थायित्वमुक्तम् । अतथा-
 नैकम् ॥ ३१ ॥

प्रमाणाभावात् सर्वश्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्धत्वाच्च नैते
 पक्षा ग्राह्याः ॥ ३२ ॥

सदसद्वाटमतं दूषयति । सत् स्यादसत् स्यात् सद-
 सत् स्यादन्योन्यस्य स्यादित्येतन्नैकस्मिन् युज्यते । अदृष्टत्वे-
 नासम्भवात् ॥ ३३ ॥

जीवस्य शरीरपरिमितत्वाङ्गीकारे अस्वादिशरीरस्थस्य
 इत्यादिशरीरेऽकात्स्थं स्यात् ॥ ३४ ॥

तत्तच्छरीरस्थस्य तत्तत्परिमाणत्वमिति न मन्तव्यं
 विकारित्वादनित्यत्वप्रसक्तेः ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेऽभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

पत्युरसामञ्जसात् ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेः ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेः ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

परिमाणाभावे स्वरूपाभावप्राप्तान्त्यपरिमाणस्थिते-
स्तदर्थत्वेन शरीरस्थितेरभयनित्यत्वादविशेषेण सर्वशरीर-
नित्यत्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

पाशुपतपञ्चमपाकरोति यः कामयेतं तमुयं - हृषीमि-
तं ब्रह्माणं समुपितं समेधा अहं रुद्राय - धनुरातनोमि
ब्रह्महिमे शरत्वहं तवाउ भयं देवस्य मौढ योवायाविशां-
रंभस्य प्रभृतेहंरिभिः । विदेहिरुद्रो रुद्रियं महित्व यामिष्टं
वर्त्तिरखिनाविरावत् एकोहूरे नारायण आसीन्न ब्रह्मा
नेमान इत्यादि श्रुतेः । पारतन्त्र्येण सामञ्जसात् स पण-
पत्तिरोध्वरो जगत्कर्त्ता ॥ ३७ ॥

अशरीरत्वात्तस्य जगता सम्बन्धो न-युज्यते कर्तृत्वेन
मृतपुरुषवत् ॥ ३८ ॥

वृत्तिव्याप्यं अधिष्ठाने स्थितो हि कुलाकादि कार्यं
करोति न चास्य तदस्ति ॥ ३९ ॥

इदमेव जगत्तस्य करणवदधिष्ठानादिरूपं नित्यस्यापि
कस्यचिद्वावायुज्यते इति चेन्न भोगादि प्राप्तेः । उत्प-
त्तिविनाशौ सुखदुःखभोगाय प्राप्यन्ते तद्वताः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

उत्पत्तिसम्भवात् ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

देहवत्त्वेऽन्तवत्त्वमन्यथा ज्ञानभाष्यः । शरीरिण एव हि ज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा । विष्णोस्तु श्रुत्यैव सर्वे विरोधाः परिहृताः । यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः । किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मकः परं ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मक इति । बुद्धिमनोऽङ्गप्रत्यङ्गवत्तां भगवतो लक्षयामहे बुद्धिमान् मनोवान् अङ्गप्रत्यङ्गवानिति । सदेहः सुखगन्धश्च ज्ञानभासत्पराक्रमः । ज्ञानाज्ञानः सुखी मुख्यः स विष्णुः परमोऽक्षर इत्यादिकथा ॥ ४१ ॥

शक्तिपक्षं दूषयति स हि पुरुषाननुगृहीतस्त्रीभ्य उत्पत्तिर्दृश्यते ॥ ४२ ॥

यदि पुरुषोऽङ्गीक्रियेत तस्यापि करणाभावादनुपपत्तिः ॥ ४३ ॥

यदि विज्ञानादिकरणं तस्याङ्गीक्रियते तदा तत एव सध्याद्युपपत्तेरीश्वरवादान्तर्भावात् ॥ ४४ ॥

विप्रतिपधान्च ॥ ४५ ॥

इति श्रीमत् कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्र-
भाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्
पादविरचिते द्वितीया-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः
समाप्तः ।

न विचदश्रुतेः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

सकलश्रुत्यादिविरुद्धत्वाच्चसमञ्जसम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपाद-
विरचिते द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयपादः समाप्तः ।

जीवपरमात्मनिभूताधिदैवेषु श्रुतीनां परस्परविरोध-
मपाकरोत्यनेन यादेन । न विचदनुत्पत्तिमत् तथा
श्रुतेः ॥ १ ॥

अस्यैवोत्पत्तिश्रुतिः । आत्मन आकाशः सम्भूत
इत्यादि ॥ २ ॥

गौणसम्भवात् ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

अनादिर्वा अयमाकाशः शून्यो लौकिकः इत्यादि
श्रुतिगौणैः । अन्यथोत्पत्तिश्रुतिबाहुल्यासम्भवात् ॥ ३ ॥

अथ हरावनित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इत्ये-
वान्यनित्यानि प्राणः शुद्धोभूतानि भौतिकानीति यानि-
हवा उत्पत्तिमन्ति तान्यनित्यानि यानि ह वा अनुत्पत्ति-
मन्ति तानि नित्यानि नष्टोत्तानि कदाचनोत्पद्यन्ते
न वा विनोयन्ते इति पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति ।
अथैतान्युत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति च प्राणः शुद्धाकाश
इति भागवेद्यश्रुतेषु भागशोद्युत्पद्यन्ते इति ॥ ४ ॥

स्यादेवैकस्य उत्पत्तिमत्त्वमनुत्पत्तिमत्त्वं च गौणमुत्प-
त्तापेक्षया यथा ब्रह्मशब्दः । अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति
हं हति हं हयति चेतिः श्रुतेः । परं ब्रह्मणि मुख्योऽपि गौण-
त्वेन विरच्यदित्यपि वक्तव्यं । अत एवा ब्रह्मत्वं च तेषाम् ।
एवमस्मादप्यनुत्पत्तिमच्छब्दः ॥ ५ ॥

ब्रह्मणोऽन्यस्य नित्यत्वे इदं सर्वमसृजतेति प्रतिज्ञा-
हानिः । आकाशस्यापि सर्वमस्मादव्यतिरेकात् । आत्मा
वा इदमेक एवाथ आसीत् सदेव सौम्येदमथ आसीत्

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

एतेन सातरिखा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

एकमेवा द्वितीयं इदं वा अग्रे नैव किञ्चनसौदित्यादि
श्रुतिभ्यः ॥ ६ ॥

विभक्तत्वाच्च विकारित्वं युक्तम् । विकारिण एव हि
लोके विभक्ता दृश्यन्ते । एकी विभक्ता परमः पुरुषो विष्णु-
रुच्यते । प्रकृतिः पुरुषः कालस्तय एते विभागतः । चतु-
र्थसु मज्जान् प्रोक्तः पञ्चमाहं कतिर्मता । तद्विभागे न
जायन्ते आकाशाद्याः पृथक् पृथक् । योविभागीविकारः
स सोऽविकारः परो हरिः । अविभागात् परानन्दो
नित्योऽनित्यो गुणाम्भकः । विभागोऽक्षयशक्तिः स्यात् तदस्ति
जनाहं न इति छद्मसंहितायाम् ॥ ७ ॥

अथ नित्यायानित्याय तेजोवन्नान्याकाश इति तान्य-
नित्यानि वायुर्वायु नित्या वायुना हि सर्वाणि भूतानि
मेनीयन्ते । अथ चेतनाया चेतनाय तेजोवन्नान्याकाश
इति तान्यचेतनानि वायुर्वायु चेतनो वायुना हि सर्वाणि
भूतानि विजायन्ते । कुविदं गमनसाये वृषासः पुरा देवा
अनवद्या स आसन्ते वायवे मनवे बाधितया वा सयद्रूपसं
सूर्येण सा वा एषा देवतानादिर्योऽयं पवनं इति । यस्य
नादि न मध्यं नान्तो नोदयो ननिस्तोष इत्यादि श्रुतिभ्यो
वायोरपि अनुत्पत्तिरिति । असोऽब्रवीत् एतेन सुख्या-
सुख्यानुपत्तिर्यच्चेन विभक्तत्वाच्च वायुनुत्पत्तिश्चुतिरपि

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ८ ॥

व्याख्याता । नित्यः परमनित्यश्च तथा नित्यः परस्तथा ।
चतुर्दशतत्त्वगतं सर्वं परानित्यन्तु पार्थिवम् । अनित्यानि तु
भूतानि नित्यो वायुरुदादितः । परम् नित्यः पुरुषः
प्रकृतिः काश्च एव च । एतच्चतुष्टयं विष्णुः स्वयं नित्यः
परात्परः । प्रतिव्युह्य बुद्ध्यासावतोत्य च जनादेनः । धार-
यत्यनिश्च देवो नित्यानन्दैकलवण इति कोष्मे ॥ ८ ॥

असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत असतः
सदजायतेत्यादिश्रुतिभ्यः सतोऽप्युत्पत्तिः श्रूयत इति
चेन्न अनुपपत्तिरेव सतः तु शब्देनोक्तव्यवस्थामपाकरोति,
न ह्यसतः सदुत्पद्यते अदृष्टत्वादनुपपत्तेः । तद्वा एतत्
ब्रह्माहुर्ब्रह्म इति ब्रह्मयति चेति तद्वा तदसदाहुर्न ह्यसाद-
यति कथन । तद्वा एतत् परमाहुः परतो हि तदुदीक्ष्यत
इति श्रुतेः । असच्छब्दो ब्रह्मवाचो देवानां पूर्वं युगे
असतः सदजायते इति ब्रह्म वा असद्वा प्राणः प्राणोवाच
महान् स ह्य आसीत्तेजोवत् इत्याचक्षत इति पैत्रिश्रुतिः ।
त्व देवशक्त्या गुणकर्मयोगो रेत स्वजायां कविरादधेजः ।
ततो वयं सप्तमुखा यदर्थं बभूवुरात्मन् । करवाम किन्तु
इति भागवते । अजायमानो बहुधा विजायत इति च
प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म न विकारः कथञ्चन । पुरुषः प्रकृतिः
कालो महानित्यादिषु क्रमात् । विकार एव जननं
पुरुषे तद्विशेषणम् । परतन्त्रविशेषो हि विकार इति
कोत्तिंत इति पाप्मे । अविकारोऽपि भगवान् सर्वशक्ति-

तेजोऽतस्तथाह्वाह ॥ १० ॥

आपः ॥ ११ ॥

प्रथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

त्वहेतुतः । विकारहेतुकं सर्वं कुरुते निर्विकारवान् ।
शक्तिःशक्तिमतोद्यापि न विभेदः कथञ्चन ।—इति अवि-
भिन्नापि चेष्टादिभेदैरपि विभाव्यत इति भागव-
ततन्त्रे ॥ ८ ॥

वायोरग्निरित्यादेर्नान्यत उत्पत्तिर्मात्रा अतएव परा-
त्तदपि जायते । तत्तजोऽसृजतेति ह्वाह कारणत्वेनाप्यु-
क्तेऽप्यसृज्यतयान्येषामपि शब्दोक्तत्वात् पुनश्चः उभय
कारणत्व-निवृत्त्यर्थम् ॥ १० ॥

ब्रह्मैवेदमप्य आसौत्तदपोऽसृजत तदिदं सर्वमिति श्रुते
अग्नेराप इत्युक्तेऽपि ब्रह्मण एव वादिसृष्टिः । एतस्याज्जा-
यते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः
पृथिवी विश्वस्य धारिणोत्यादि च कर्त्ता सर्वस्य वै विष्णुरेक
एव न संशयः । इतरेषान्तु सत्त्वाद्यायत एव तदाज्येति
च भविष्यपुराणि । वामने च—तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्त-
च्छक्तो प्रबोधयन् । एक एव महाशक्तिः कुरुते सर्वमसृजेति
वर्मात् चेदादिदृष्टेः पुनः प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

ता अप्य ऐधन्त बह्व्यः स्यामः प्रजाये मज्जोति ता अन्न-
नसृजन्तेति अन्नोऽसृष्टिः श्रूयते । अन्नः पृथिवीति कुर्व-
न्त्वित् पृथिवीसृष्टिः अतो विरुद्धत्वाद प्रामाण्यमित्यतो वक्ति

तदभिधानादेव तु तस्मिन्निष्कर्तुः ॥ १३ ॥

पृथिवी तत्रात्र शब्देनोच्यते भूताधिकारत्वात् । तदभिधानात् । तत्रात्र पृथ्वी पृथिवी नात्रस्य तथा विशेषः । आपश्च पृथिवी चान्नं पृथिवी वा अन्नं तां अपोऽन्नमसृजन्त पृथिवी वा अन्नमित्यादि शब्दान्तराच्च । आदिबद्धाद्युक्तिः । अपौरुषेयत्वेनादौ यस्य वाक्यस्य नाप्रामाण्यमित्यादि । कौर्मो च विरोधो वाक्ययोर्यत्र नाप्रामाण्यं तदिष्यते । यथा विरुद्धता न स्यात् यथार्थः कल्प्य एतयोरिति । रक्तोऽग्निरुदकं शुक्लं कृष्णैव पृथिवी स्वतः । नाभिपक्षाभि सम्बन्धात् पीता सेत्यभिधीयते । चतुरङ्गाभिसम्बन्धाद्रक्तोदकवहुत्वतः । शुक्लत्वमित्येवमेव वर्णान्तरगतिर्भवेत् । विष्णुवीर्याभियोगाच्च पीतत्वं भुव इष्यते । पूर्णवीर्यं हि भगवाननादिः पुरुषोत्तम इति व्योमसंहितायाम् ॥ १२ ॥

प्राणानां यन्निरसि रुद्रोमाविशान्तकः तेनान्नेनाप्यायस्तेत्यादिनाऽन्यः संहर्ता प्रतीयत इति । अतो ध्रुते । तस्याभिधानाद् योजनात् तत्त्वभावाद्भूययान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति सम्बन्धलयस्य तदभिधाननिमित्तत्वनिष्कर्तुः तत् कर्तृकत्वं प्रतीयते किमु सादेर्नगतः इत्येतस्मादेव सहारकर्त्ता विष्णुरिति प्रतीयते । किमु यमप्येति भुवनं साम्पराये स नो हरिर्हृतमिहायुपे तु देवः य इदं सर्वं विलापयति स हरिः परः परमात्मेत्यादि श्रुतिभ्यः । इत्येव शब्दः । स्रष्टाः पाता च संहर्ता स एको हरिरीश्वरः । स्रष्टृत्वादिकमन्येषां दारुयोपावदुच्यते । एकदेशक्रिया

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते ॥ १४ ॥
 अन्तरा विज्ञानमनसौ क्रमेण तल्लिङ्गादिति-
 चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

चात्र न तु सर्वात्मनेरितम् । सृष्ट्यादिकं समस्तं तु
 विष्णोरेव पदाश्वेदिति स्कान्दे । निमित्तमात्र मौयस्य
 विश्वसर्गनिरोधयोः । हिरण्यगर्भः शर्वं च कालाख्योरुपि-
 णस्तथेति भागवते । स ब्रह्मणा विसृजति स ब्रह्मे
 विलापयति सोऽनुत्पत्तिरलयः एक एव हरिः परः परा-
 नन्द इति च महोपनिषदि ॥ १६ ॥

अतएव होदं पराक्रमादुत्पद्यते क्रमाद् विधीयते
 नासा वुदेति नास्तमेतोति भास्ववेयश्रुतौ क्रमाश्रयः प्रती-
 यते । अक्षरात् परमादेव सर्वमुत्पद्यते क्रमात् । व्युत्-
 क्रमादिलयश्चैव तस्मिन्नेव परात्मनोतिचतुर्वेदमिच्छायाम् ।
 व्युत्क्रमाश्रयः प्रतीयते । अत आह । क्रमवचनमपि विप-
 रीतक्रमापेक्षया । कर्त्ता प्राणादिकस्यास्य इत्ता भूत्या-
 दिकस्य च । यः क्रमाद् व्युत्क्रमाच्चैव स हरिः पर उच्यते
 इति । अतएव भास्ववेयश्रुतिवचनात् । अनुरूपक्रमः
 सृष्टौ प्रतिरूपो लये क्रमः । इति क्रमेण भगवान् सृष्टि-
 संस्कारकृद् विभुरिति च पाद्ये । पूर्वेषां पूर्वेषां सामर्थ्या-
 धिक्यादुत्पद्यते च । वामने च । पूर्वे पूर्वे यती विष्णोः
 सन्निधानं क्रमराधिकम् । सामर्थ्याधिक्यमेतेषां पद्यादेव लय-
 क्षथा । व्याप्तिराम्यधिका तेषा मत एव न संशयइति ॥ १७ ॥

प्राणात्मानो मनसश्च विज्ञानं यच्छेदाद्भूतमसौ प्राज्ञ-

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्त-
ज्ञावभावित्वात् ॥ १६ ॥
नात्माऽमृतोर्नित्यत्वाच्च तार्थः ॥ १७ ॥

स्तद्व्यच्छेज्ज्ञानं चात्मनोति लिङ्गादिज्ञानमनसो भन्तरा
विपरीतक्रम इति चेन्न विशेष-प्रमाणाभावात् ॥ १५ ॥

मनस्य विज्ञानमिति व्यपदेश्यराशरेष्वालोचनादि-
ज्ञानं भवतीति भागापेक्षया स्यात् । न विज्ञानत्वापे-
क्षया । स्तान्देश । परादव्यक्तमुत्पन्नमव्यक्तात् महा-
त्तया । विज्ञानतत्त्वं महत्तः समुत्पन्नं चतुर्मुखात् ।
विज्ञानतत्त्वात् मनो मनस्तत्त्वाच्च स्वादिकम् । एवं
वाद्या परा सृष्टिरन्तस्तद्व्यपेक्षया । विपरीतक्रमोक्तयो
यस्मादन्ते हरेर्दृशिरिति ॥ १६ ॥

सद्दत्तं सर्वं विज्ञाप्यान्तस्तमसि निलीनस्तद्विज्ञाप्य-
व्युत्तिष्ठते य इदं सर्वं विस्तृजति विज्ञापयति प्रस्थापयति
आच्छादयति प्रकाशयति विमोचयति एक एवेति श्रुतेः ।
परमात्मापि न विलीयते । अश्रुतत्वात्तु तेद्वद्वल्लयस्य
निलीनशब्देनापि हि तत्त्वमुच्यते तच्छेनान्व पिहितं
यदासीदिति श्रुतेः । स एतस्मिन्तमसि निलीनः प्रकृतिं
पुरुषं कालं चानुपश्यति नैवं पश्यति कश्चनेति पैङ्गिश्रुतिः ।
नित्यो नित्यानां चेतनतश्चेतनानां सनित्यो निर्गुणो
विभुः । परः परमात्मा नित्यो विभुः कारणे लोकसाक्षी
परगुणैः सर्वदृक् शाश्वतश्चेत्यादि श्रुतिभ्यो नित्यत्वाच्च ।

चोऽतएव ॥ १८ ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥
 स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

नित्यो नित्यानामिति जीवस्यापि नित्यत्वमुक्तं सर्वत्र
 बाह्यनो व्युत्थरन्ति इत्युत्पत्तिरुच्यते अतो विरोध इति
 अत आह जीवोऽप्यत एव परमेश्वरादुत्पद्यते शब्दादेव
 ते चात्र ते विदात्मानोऽविनष्टा परे ज्योतिर्निर्विद्यन्ति
 अविनष्टा एवोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति कदाचनेति काष्ठा-
 यण श्रुतिः । नित्यस्यापि हि जीवस्योपाध्यपेक्षया उत्पत्ति-
 र्बुध्यते । उत्पद्यन्ते विदात्मानोनित्यानित्या परात्मनः ।
 उपाध्यपेक्षया तेषामुत्पत्तिरपि गोरत इति च व्योमस-
 हितायाम् । १७ ।

व्याप्ताद्यात्मानयेतनानिर्गुणाय सर्वात्मानः सर्वरूपा
 अनन्ता इति कापावणश्रुतौ व्याप्तत्व प्रतीयते । अणुर्द्यु-
 आत्माय वा एते सि मोतपुण्य वा पुण्य -- चेति गोपवन-
 श्रुतावणुत्वमित्यतो विरोध इति । अतो ब्रूवति हेतूनां
 सकाशादणुरेव साऽस्माच्छरीरादुत्क्राम्यामु लोकमभिग-
 च्छत्यमभादिम लोकमभिगच्छति स गर्भो भवति स प्रसू-
 यते स कर्म कुरुत इति पौण्यायण श्रुतेः । १८ ॥

तत्र स्वातन्त्र्यप्रतीतेः । एकः । जन्तुरेक एव ।
 प्रसीयते एकोऽनुमुद्धते सुकृत मेक । नि ।
 स्वयमेवेत्यतो बह्वि स एतेनैव । गर्भमावि-

नापुरतेच्छुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्याञ्च ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

शक्तिं परेण कर्म कुरुते परेण नीयते परेणोनीयते तं वा तमभिषदन्ति आत्मेति एष ह्यानन्दमादत्त एष ह्यैनं जीवमभिजीवयत्येष उतक्रमयत्येष आगमयतीत्युत्तरवाक्ययोः परमात्मनैवीतृक्रान्त्यादयः ॥ १८ । २० ।

व्याप्ता ह्यात्मानयेतना निर्गुणार्थेति व्याप्तिश्रुतेर्नाणु-
र्जीव इति चेन्न स आत्मेदं सजति स हिधेदं विभक्त्यन्त-
र्बहिष्य स बहुधेदमन प्रविश्यात्मनोऽभिनयति स आत्मा स
आत्मनः स ईशः स विष्णुः स परः परो वरीयानिति
परमात्माधिकारत्वात् । एकशब्देहिंशब्दे च बहुशब्दे च
केशवः । एक एषोच्यते वेदेस्तावता नास्य भिन्नतेति भवि-
ष्यत्पुराणे तदयं प्राणोऽधि तिष्ठति तदुक्तमधिष्ठातेन
यातमित्यादि च ॥ २१ ॥

एष ह्यात्मा ह्यकृती मानशक्तेस्तथाप्यसौ । प्रसितिं
याति वेदैः पूर्वोऽचिन्त्यः सर्ववेदैकयोनिः । सर्वाधीशः सर्व-
वित् सर्वकर्त्तेति वाक्यशेष आत्मशब्दोन्मानाभ्यां च आत्मा
मेयः परं ब्रह्मा परानन्दादिकाभिधाः । वदन्ति विष्णुमे-
वैकं नान्यत्रा सद्गति क्वचिदिति कीर्त्तये ॥ २२ ॥

अणोरपि जीवस्य सर्वशरीरव्याप्तिरुच्यते यथा

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्बुद्धिर्हि ॥२४॥

गुणाहालोकवत् ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

हरिचन्दनविष्णुप एकदेवपतितायाः सर्वशरीरव्याप्तिः ।
अणुमात्रोऽप्ययं जीवः सदेह व्याप्य तिष्ठति । यथा
व्याप्य शरीराणि हरिचन्दनविष्णुप इति ब्रह्माण्डपु-
राणे ॥ २२ ॥

सम्यगमस्यगवस्थान विशेषाद् युज्यते हरिचन्दनस्येति
चेन्न हृदि ह्येष आत्मेति जीवस्यापि तथाभ्युपगमात् ॥२४॥

यथा लोकस्य प्रकाशगुणेन व्याप्तिर्योतीरूपेणाव्याप्तिः
एव चिद्रूपेणाव्याप्तिरिति वा । स्कान्देच—असम्यक् सम्य-
गिति वद्व्यवस्थामदत्त सुराव्याप्त्य व्याप्तिर्यता स्वस्य चित्त, येनैव
नान्यथा । चिद्रूपस्य स्वरूपत्वात्तद्व्याप्तिर्येति युज्यते ।
शक्तियोगात् सुराणाञ्च विविधा तु व्यवस्थिति रिति
च ॥ २५ ॥

स नित्यो निरवयवः पुण्ययुक् पापयुक् च स इमं
लोकमनुद्धावर्त्तते स विमुच्यते स एकधा, न सप्तधा, न
दशधेति गोपवन्श्रुता वेकस्या बहुत्वं प्रतीयते । स पञ्चधा
सप्तधा दशधा भवति शतधा सहस्रधा गच्छति स विमुच्यते
इति पाराशर्यायनश्रुतौ बहुरूपत्वञ्च प्रतीयते अतो
विरोधं परिहरति । यथा पृथग् गच्छति एव भंशिनो
जीवादयाः पृथग् गच्छन्ति । अथैक एव स न गन्धवद्वा-

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

एवमुपदेशात् ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

तिरिच्यते अथैको तथा भवति । अथ बह्वी भवति त यथा
यथेश्वरः प्रकुरुते तथा तथा भवति सोऽचिन्त्य परमो गरी-
यानिति शाण्डिल्यश्रुतिः । अचिन्त्येष अत्रैव एकोऽवय-
वर्जितः । आत्मानं बहुधा कृत्वा क्रोडते योगसम्पदेति
पद्मे ॥ २४ ॥ २७ ॥

तत्त्वमस्यह मद्याभ्युत्यादिषु जीवस्य परेण भेदः प्रती-
यते । नित्यो नित्याना चेतन चेतनानां वा सुषर्णेत्यादिषु
भेदः । अत उच्यते भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसङ्घात्
पूर्णः परोजीवमङ्घोद्यपूर्णः । यतस्त्वसौ नित्यमुक्तोद्ययश्च
बन्धाभ्युत्थन्ततएवाभिवाञ्छेदिति सोपपत्तिकौशिक श्रुते
भिन्नैव जीवः ॥ २८ ॥

ज्ञानानन्दादित्तद्गुणा एवास्मायतः सारः स्वरूप मती
भेदव्यपदेश यथा सर्वगुणात्मकत्वात् सर्वात्मकत्वं ब्रह्मण
उच्यते । सर्वं सुखदं ब्रह्मेति । भविष्य पुराणे च—भिन्ना
जीवा परो भिन्न स्तथापि ज्ञानरूपतः । प्रोच्यन्ते ब्रह्म
रूपेण वेदवादेषु सर्वग इति ॥ २९ ॥

जीवस्याप्युत्पत्तिकृता अतस्तस्य सोऽनादिना पुण्येन
पापेन चानुबन्धः परेण निर्मुक्तः आनन्त्याय कल्पत इत्याना-
दिकमसम्भन्ध आनन्त्याव्याप्तिर्य न युज्यते इत्यत आह ।

पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्धप्रनुपलब्धि प्रसङ्गोऽन्यतरनियमो-

वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

यावत् परमात्मा तिष्ठति चेन्नाद्यनन्तत्वेन । एवं जीवोऽपि
नित्यः परोनित्या जीवा उत्पद्यन्ते म्रियन्ते च विमुच्यन्ते
न चेति, अग्निवेशश्रुतिः । आत्मा नित्यः सुख दुःखे च-
नित्ये, जीवोऽनित्यो, धातुरस्य त्वनित्य इति, महाभा-
रते ॥ ३० ॥

विज्ञानात्मासदा देवैश्च सर्वैः स आनन्दः स बलः स
श्रोत्रः स परेणाम् लोकां नीयते स विमुच्यते जीवस्य
ज्ञानानन्दादिरूपत्वमुच्यते स दुःखादिमुक्त आनन्दो
भवति । सोऽज्ञानादिमुक्ता ज्ञानी भवति सोऽधमादिमुक्ता
बली भवति स नित्यो निरातङ्गोऽवतिष्ठत इति पैङ्गि श्रुता
वानन्दादि रूपत्वं प्रतीयते अत आह यथा बालस्य सदैव
पुंस्त्वयौवनेऽभिव्यज्यते । एव सतामेवानन्दादीनां व्यक्त्य-
पेक्षया तदुक्तिः । बलमानन्द श्रोत्रश्च समज्ञानमनाकुलम् ।
स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यते परमादिभोरिति गोपबन
श्रुतिः ॥ ३१ ॥

व्यक्त्यनङ्गोकारे देवानां नित्योपलब्धिरानन्दादीनां
असुराणां नित्योऽनुपलब्धिर्मनुष्याणां नित्यं, उपलब्धप्रनुप-
लब्धौ प्रसज्यते नित्यानन्दो नित्याज्ञानो, नित्यबलः परमा-
त्मा नैव असुराः एवमनैवश्च मनुष्या इति अग्निवेश
श्रुतिः । भविष्यत्पुराणे च—नित्यानन्द-ज्ञानबला देवा

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥
 विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥
 उपादानात् ॥ ३५ ॥
 व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥
 उपलब्धिवदनियमे ॥ ३७ ॥

नैव तु दानवाः । - दुःखोपबन्धिमावास्ते । मानुषास्तूभया-
 ककाः । तेषां यदन्यथा दृश्यं तदुपाधिकृतं मतम् । विज्ञा-
 नेनात्मगोच्येन निजरूपे व्यवस्थितिः । सम्यज्ज्ञानन्तु
 देवानां मनुष्याणां विभिन्नितम् । विपरोतन्तु दैत्यानां
 ज्ञानस्यैव व्यवस्थिति रिति ॥ ३२ ॥

ईश्वरस्यैव कर्त्तृत्वमुक्तं यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्य
 इति जीवस्योपलक्षितं अत आह जीवस्य कर्त्तृत्वाभावे
 शास्त्रस्य प्रयोजकत्वप्राप्ते जीवोऽपि कर्त्ता ॥ ३३ ॥

स्त्रीभिर्वा यानेर्वा ज्ञातिभिर्वेत्यादिना मोघो-
 ऽपि ॥ ३४ ॥

साधनाद्युपादानप्रतीतेय ॥ ३५ ॥

आत्मानमेव लोकमुपासीतंति क्रियायां व्यपदेशाच्च
 अन्यथा तेनेव लोकमिति व्यपदेशः स्यात् ॥ ३६ ॥

तर्हि कथमीश्वरस्यैव कर्त्तृत्वमिति अती वक्ति यथा-
 ज्ञाने इदं ज्ञास्यानौत्वनियमः प्रतीयते एवं कर्मस्यपि
 जीवस्य य आत्मान मन्तरोपमयतीति च श्रुतिः ।
 कुतः ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

यथा च तच्चोभयथा ॥ ४० ॥

प्रसात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु, विहितप्रतिपिद्वावैयर्थ्या-
दिभ्यः ॥ ४२ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशक्ति-
वादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

अंशशक्तित्वात् जीवस्य ॥ ३८ ॥

समाधानाभावाच्च ॥ ३९ ॥

स्वातेन्द्रं प्रतीयते अत आह यथा च तच्चणः कारयितुं
नियन्तृत्वं कर्तृत्वं च विद्यते एवं जीवस्यापि ॥ ४० ॥

सा च कर्तृत्वशक्तित्वाद् जीवस्यापरा परादेव ।
कर्तृत्वं कारणत्वञ्च स्वभावयितृना धृतिः । यत् प्रसादा-
ख्यमे सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति पैङ्गियुतिः ॥ ४१ ॥

ततः प्रयोजनकत्वं शास्त्रस्य नापद्येत कृतप्रयत्नापे-
क्षत्वात् प्रेरकत्वस्यादिशब्देन वैषम्यादिपूर्वकर्मप्रयत्नश्च
संस्कारस्याप्यपेक्षतु । ईश्वरः कारसेत् सर्वं तच्चेष्टरक्तं
स्वयम् । अनादित्वादटोपय पूर्णशक्तित्वतो हरेरिति
भविष्यपुराणे । एतदेवं न चाप्येव मेतदस्ति च नास्ति चेति
सोपधर्म्मः ॥ ४२ ॥

अंश एव हीमे जीवासांशो हि परमेस्वरः । स्वयमंशो-

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४३ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

दिदं सर्वं कारयत्यर्चनो हरिरिति गौपवनश्रुतावशत्वं
जीवस्योपलभ्यते । नैवांशो न सम्बन्धो नापेक्षो जीवः परस्य
तथापि तु यथायोगं फलदः प्रभुरेकराट् । न नियम्यः स
कस्यापि स सर्वस्य नियामक इति भास्ववेवश्रुतौ । अतो
ब्रूतेति । मां रक्षतु विमुर्निर्त्यं पुत्रोऽहं परमात्मनः ।
अक्षरः परेण पितरं यो ह्यस्यानुवेद पर एतावरेण यस्तद्देह
स पितुः पिता सत् यस्त्वाविजानात् स पितुः पिता सत्
हा सुपर्णं सयुजा सखायेत्यादिना व्यपदेशादंशो जीवः ।
तथा च पाराशर्यायणश्रुतिः । अग्नौ ह्येष परस्य योऽयं
पुमानुत्पद्यते च म्रियते च नानाह्येव व्यपदिशति पितेति
पुत्रेति भ्रातेति च सखेति चेति । अन्यः परोऽन्यो जीवो
नासावस्य कुतश्चन नायं तस्यापि न कश्चनेत्यन्यथा च
काप्यायणश्रुतिः । ब्रह्म दाया ब्रह्म किनवा ब्रह्मै वेमे दश
इत्यभेदेनाप्येकेऽधीयते । तथा चाग्निवेशश्रुतिः । अग्नौ-
ह्येष परस्य भिव ह्येनमधोयिरे इति । वाराहे च । पुत्र-
भ्रातृसखित्वेन स्वामित्वेन यतो हरिः । बहुधा गीयते
वेदैर्जीवोऽयस्तस्य तेन तु । यतोभेदेन चास्यायमभेदेन च
गीयते । अतथांगत्वमुद्दिष्टं भेदाभेदं न मुख्यत इति ॥ ४३ ॥

पादोऽस्य विश्वामृतानि ॥ ४४ ॥

ममैवांगो जीवलोके जीवमूत सनातनः । मनःपट्टा-
नोन्दिगापि प्रकृतिस्थानि कर्षतोति ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नेवं परः ॥४६॥

स्वारन्ति च ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देह सम्बन्धाज्ज्योतिरादि-
वत् ॥ ४८ ॥

अनंशत्वयुतेर्गतिश्चाह । अंशत्वेऽपि न मत्स्यादि-
रूपो पर एवं विधः । यथा तेजोऽंशम्यैव कालानिः
स्त्रयोत्तम्य च नैककारता । यथा जलांशस्यामृतसमूहस्य
सूत्रादेव । यथा पृथिव्यांशस्य मेरोर्विष्ठादेव अभिमानि-
देवतापेक्षयैतत् । ४६ ॥

एते स्वांशकनाः पञ्चः कृष्णश्च भगवान् स्वयम् । अतः
परं पदव्यक्तं अच्युतगुणहंहितम् । अदृष्टायुतवस्तुत्वात् न
जीवो यः पुनर्भेदः । स्वांशस्याशो विभिन्नांश इति द्वेधांश
इत्यते । अगिनो यत् सामर्थ्यं यत् स्वरूपं यथास्थितिः ।
तदेव नाणुनाम्नोऽपि भेदः स्वांशागिनोः कश्चित् । विभि-
न्नांशेऽप्यशक्तिः स्यात् किञ्चित् सादृश्यमात्रयुगिति
वाराहः । न च तत्त्वमोऽस्त्वभ्यधिकः कुतोऽन्य इति च ॥४७॥

परानुभवया प्रकृतिः परतो बन्धनिवृत्तिय जीवस्य प्रती-
यत्वेऽपि देहमस्यन्वात् । य आत्मानमनूरोपमयति तमेवं
विद्वानमृत इह भवतीत्यादि । न तु परस्य वासुदेवः सङ्-
र्षणः प्रदुम्नोऽनिरुद्धोऽहं मत्स्यः कुर्मः वराहो वृसिहो
वामनो रामः रामः कृष्णो बुद्ध कल्किरहं शतधाहं सह-
स्रधाहं ममितोऽहमनन्तो नैवेते जायन्ते नैवेपामज्जानबन्धो

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४६ ॥

न मुक्तिः सर्व एव ह्येते पूर्णा अजरा असृताः परमाः परा-
नन्द इति चतुर्वेदशिखायाम् । युज्यते च ज्योतिरादि-
वत् यथादित्यो विवदतस्तत्प्रकाशश्चैकप्रकारः । शक्तं कृणुं
कनौनिकेति तदंशस्याप्यङ्गो देहसम्बन्धात् तादृशो शक्तिः
तदनुग्राह्यत्वेनैवावृत्तिपरिहारश्च । यथा बाह्यामृतजलस्य
भूतलस्यामृतसमुद्रस्य चैकत्वं तदंशस्यापि श्लेषणस्तदनु-
ग्राह्यत्वं तेनैव विरोधनिवृत्तिश्च । मोक्षधर्मो च—यत्
किञ्चिद्विह लोकेऽस्मिन् देहवद् विशांपते । सर्वं पञ्चभि-
राविष्ट भूतैरो रवुर्ब्रजेः । ईश्वरो हि सच्चिद्भूत प्रभुर्नारा-
यणो विराट् । भूतान्नरात्मा विज्ञेयः स गुणो निर्गुणोऽपि
च । भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषु तृपसत्तमेति । वाराहे च—
अंशाय देहयोग्यत्वाद्, जीवा बन्धादिसंयुताः । अनुग्राह्या-
द्येश्वरेण न तु मत्स्यादिको हरिः । अदेहबन्धयोग्यत्वा-
द्यथा सूर्यप्रभातिषो । यथा मृतसमुद्रस्य श्लेषाटेश्च विरू-
पता । अनुग्राह्यत्वमन्यस्य तेनैवावृत्तिरुधनमिति ॥ ४८ ॥

अपूर्णशक्तित्वाच्च जीवस्य न मत्स्यादिसाम्यम् । तथा च
चतुर्वेदशिखायां—तस्य ह वा एतस्य परमस्य त्रीणि
रूपाणि कृष्णो रामः कपिल इति तस्य ह वा एतस्य पर-
मस्य पञ्च रूपाणि दश रूपाणि तानि ह वा एतानि
सर्वाणि पूर्णानि सर्वोत्थमितानि सर्वोत्थममितान्यथा वराः
सर्व एवा पूर्णाः सर्व एव बहन्ते चाद्य मुच्यन्ते च केच-
नेति ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमत् छप्पाद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पाद विर-

चिते द्वितीयाध्यायस्य तृतीय

पादः समाप्तः ।

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति प्रतिविम्बत्वाच्च न
साध्यम् । वाराहे च । हिरूपायंशको तस्य परमस्य हरे-
र्विभोः । प्रतिविम्बांशकयाच स्वरूपांशक एव च । प्रतिवि-
म्बांशका जीवाः प्रादुर्भावाः परे स्मृताः । प्रतिविम्बोऽस्वल्प-
साम्यं स्वरूपाणोतराणि तु इति । सोपाधिरनुपाधिय प्रति-
विम्बो द्विधेयते । जीव ईशस्यानुपाधि रिन्द्रयापो यथा रवे-
रिति पैद्विश्रुतेः । यद्येपा पुरुषेच्छाया एतस्मिन्नेतदातत-
मिति च श्रुतिः ॥ ५० ॥

अस्य प्रतिविम्बानां मिथो वैचित्र्यकारणमाह—अना-
दिविद्याकर्मोदिवैचित्र्याद्वैचित्र्यम् ॥ ५१ ॥

इच्छाहे पसुखदुःखादिवैचित्र्याद्यादृष्टादेव । च शब्देन
प्रतिचर्णं वैचित्र्यम् ॥ ५२ ॥

न स्वर्गभूम्यादिप्रदेश वैचित्र्याद् वैचित्र्यं तथापि रण्य
दृष्टापेक्षत्वादेकदेशस्थिता नामैव वैचित्र्यदर्शनार्हं ॥ ५३ ॥

तथा प्राणाः ॥ १

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

प्रतिज्ञानुपरोधाच्च ॥ ३ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-

नन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादविरचिते

द्वितीयाध्यायस्य तृतीय-

पादः समाप्तः

युक्तिसहितश्रुतिविरोधं श्रुतीनामपाकरोत्यनेनप-
देन । प्राणा एवेदमप्यपासंस्तैभ्यो भूतानि जज्ञिरे । तैभ्यो-
ऽण्डमण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः । अथ प्राणा एवानादयः
प्राणा नित्या इति कापायणश्रुतौ प्राणानामनुत्पत्तिः
श्रूयते । नोपादान हीन्द्रियाणां सतीऽनुत्पत्तिरिष्यते । उपा-
दानकृता सृष्टिः सर्वलोकेषु चादृता । इति भविष्यपुराणे
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति चात उच्यते
तथा कात्यायनः परमात्मन उत्पद्यन्ते तथा प्राणा
अपि । १ ।

अनादिश्रुतिगौणानादित्वापेक्षया मुख्यासम्भवात् ।
नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्वशः । तेषां
भूतरूपश्चयः सृष्टिकाले विधीयते परेण साम्यं सम्प्राप्ते कस्य
स्यान्नुस्यनित्यतेति हि भविष्यपुराणे ॥ २ ॥

इदं सर्वममृतजतेति ॥ ३ ॥

तत्प्राक्श्रुतेषु ॥ ४ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ५ ॥

सप्तगतेविशेषितत्वाच्च ॥ ६ ॥

द्विधा हेवेन्द्रियाणि नित्यानि चानित्यानि च तत्र
नित्यं मनोऽनादित्वाच्च क्षमनाः पुमा स्तिष्ठत्य नित्यान्त्य-
न्यानीति गोपबनश्रुतौ मनसोऽनुत्पत्तिः सयुक्तिका श्रूयते
अत आह मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति पूर्वोक्तत्वान्नानुत्पत्ति-
र्मनसो यज्यते । पूर्वं मनः समुत्पन्नं ततोऽन्येषां समुद्भवः ।
तदनुत्पत्तिवचनमस्योपचयकारणादिति वायुप्रोक्तवचनं च
शब्देन गृह्येतम् ॥ ४ ॥

नित्यया नित्यया स्तौमि परमात्मानमच्युतमिति
वाग्वाचनित्या न ह्येफोत्पद्यते अस्या हि श्रुतिरयतिष्ठते
इति सयुक्तिकं पीयायणश्रुतौ वाचोऽनुत्पत्तिरुच्यते अतोऽ-
ब्रवोत् तस्मान्नन एव पूर्वरूपं वायुत्तररूपमिति मनःपूर्व-
कत्वाद्वाचो नानुत्पत्तिः । वगिन्द्रियस्य नित्यत्व श्रुति-
सिद्धिर्धियोग्यता । उत्पत्तिर्मनसो यस्माच्च नित्यत्वं कुतश्च-
नेति वायुप्रोक्तेः ॥ ५ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादिति श्रुतिः सप्तैव मारुताः
वाह्ये प्राणाः सप्त तथात्मनि । अधिदेवे तथाध्यात्म्ये
संख्यासाम्यविदो विदुरिति च स्वान्दे । द्वादश वा एते
प्राणा द्वादशमाषा द्वादशादित्या द्वादशराशयो द्वादश-
ग्रहा इति कौण्डिन्यश्रुतौ द्वादशप्राणा दृश्यन्ते । अतो
वक्ति—ज्ञानेन्द्रियापेक्षया सप्तत्वं गुहाशयां निहिताः सप्त

इकाद्वस्तु स्थितेऽतो नैवत् ॥ ७ ॥

असुवच्च ॥ ८ ॥

अेडच्च ॥ ९ ॥

उतेति विदेष्यात् सप्त प्राणाय कर्षणः । एव प्राणा
हाद्वयकं यतोरे नित्यसंस्थितमिति भविष्यत्कर्षणं च
यद्वात् ॥ ६ ॥

हस्तादीना कर्म विषयत्वात् सप्त पाठः । संसारस्थिति-
हेतुत्वात् स्थित कर्मविदो विदुः । तस्मादुदतिहेतुत्वात् ज्ञानं
गतिरिहोच्यत इति ज्ञाप्योक्तः ॥ ७ ॥

दिवौ च चतुराततमिति व्याप्तिः प्रतीयते दूरयदण्ड्य-
नादियुक्तियः । अणुभिः पश्यत्यणुभिः शृणोति प्राणाण्य-
ण्यव प्राणैर्होतवतीति कोटिद्वययुतिः । अतीवक्ति-
तद्वया हाणनद्यक्षय प्रकाशो व्यातत एव वीक्षाया
पुरुषस्य प्रकाशो व्याततोऽणुर्होतव्ये भवतीति भाषित-
युतिः ॥ ८ ॥

नेप प्राण उदेति नास्तमेति एकक एव मध्ये गता
अथैनमाहुर्मध्यम इति मुख्यप्राणस्यानुत्पत्तिः गृह्यत । गत्
प्राप्तिर्यत् परित्याग उत्पत्तिर्मरणन्तथा । तन्मोक्षमिति
यैव कथं प्राणस्य युज्यते इति च युक्तिर्निर्गताः । आत्मन
एव प्राणो जायत इति च । अत आह । मोक्षोऽयं च
वा एष पुरुषोऽवतिष्ठते स्थूलत्वनिर्देति पञ्चायायो स्थूल-
प्रकृतितः सूक्ष्मोऽन्यत सूक्ष्मोऽथैन माह । सादिरनादि-
रितीति गोपवनश्रुते ॥ ९ ॥

न वायुक्रिये षष्ठ्यगुपदेशात् ॥ १० ॥

चक्षुरादिवत् तत्सह शिष्यादिभ्यः ॥ ११ ॥

चेष्टायां बाह्यावायो च मुख्यप्राणे च गीयते । प्राणमब्द-
स्त्रिषु ह्येयं मुख्ये मुख्यः प्रकीर्तित इति वायुक्रिययोरपि
षष्ठ्यगुपदेशादुत्पत्तिश्रुतिस्तर्धानं स्यात् । स प्राणमसृजत खं
वायुर्गोतिरापस्तपो मन्त्राः कर्मचेति षष्ठ्यगुपदेशात् ।
भूतानि चेष्टा मन्त्राश्च मुख्यप्राणादिदं जगत । मुख्यप्राणः
परोक्ता च न परः कारणान्वित इति वायुप्रोक्तेः । १० ॥

प्राणादिदमाविरासीत् प्राणोधत्ते प्राणोनयमभ्युपैति
न प्राणः किञ्चिदायित इत्याग्निवेश्मयुतो । यदाययादस्य
चेष्टा सोऽन्यं कथमुपाश्रयेत् । यथा प्राणस्तथा राजासर्व-
स्यैकाग्र्यो भवेदिति च युक्तिर्भारते । प्राणस्यैतद्वर्गे सर्व-
प्राणः परवर्गे स्थितः । न परः किञ्चिदायित्यवत्तंते
परसो यत इति पैङ्गिश्रुतिः । अत आह चक्षुरादिवन्मुख्य-
प्राणोऽपि परमात्मवद् एव । सर्वं ह्येवेतत् परमेऽवतिष्ठते
प्राणश्च प्राणिनश्च स ह्येकएवैतान्मयत्सुस्रयति वशीकरोति
इतिगोपवतयुतो चक्षुरादिभिः सह तद्व्यवहारेणैव शास-
नात् । सर्वकर्तापि सन् प्राणः परमाधारतः स्थितः ।
कथमेवान्यथा स स्याद् यतो नैवेश्वरद्वयम् । अवान्तरेश्वर-
त्वेन तस्येश्वरवचो भवेत् । अतो मध्यमतामाहुस्तस्य
वेदेषु वेदिनः । अनन्येश्वरतां प्राण्ये तदन्येश्वरवर्जनात् ।
यतो विशेषवाक्येन ह्यीयते समता वचः । नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति दृष्ट इत्यादिवचनयुक्तव आदिमब्दे-
नोक्ताः ॥ ११ ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ १२ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्वपदिश्यते ॥ १३ ॥

अणुञ्च ॥ १४ ॥

इतरेषां प्राणानां करणत्वान्मुख्यस्याकरणत्वाच्च तस्या-
न्येभ्यः अनुक्तमत्वं युज्यते माण्डव्यश्रुतिश्च । तानि ह वा
एतानि सर्वाणि कारणानि अथ प्राण एवा कारणस्तस्मा-
न्मुख्यस्तस्मान्मुख्य इत्याचक्षत इति ॥ १२ ॥

सर्वे वा एते मुख्यदासाः । प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समान इति । अथ प्राणो वाव सम्भाडिति कौण्डिन्य-
श्रुतिः । प्राणापानादयः सर्वे मुख्यदासा यतोऽनिग्रहम् ।
अतस्तदाज्ञया नित्यं स्वानि कर्माणि कुर्वन्त इति युक्ति-
र्वायुप्रोक्तेः । मुख्यस्यैव स्वरूपाणि प्राणाद्याः पञ्चवायवः ।
स एव प्राणिनां देहे पञ्चधा वर्त्तन्तेऽनियमिति गौपयन-
श्रुतिः । अतीवक्ति — अथ पञ्चवृत्त्ये तत् प्रवर्त्तन्ते प्राणो वा
पञ्चवृत्तिः प्राणोऽपानोव्यानः उदानः समान इति तेभ्यो वा
एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते प्राणाद्याव प्राणोऽपानाटपानो
व्याना इयान उपादानादुदानः ससानादिव समानो यथाह
वै मनः पञ्चधा व्यपदिश्यते मनो बुद्धिरहङ्कार चित्तं चेत-
नेति तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते मनसो वाव
मनोबुद्धेर्बुद्धिहरद्वारादहङ्कारचित्ताच्चित्तं चेतनाया एव
चेतनैवमितीति ॥ १३ ॥

प्राण एवाधस्तात् प्राण उपरिष्ठात् प्राणो मध्यतः प्राणः
सर्वतः प्राण एवेदं सर्वमिति प्राणस्य व्याप्तिः प्रतीयते ।

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १५ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १६ ॥

यत् 'सर्वं जगद्वाप्य तिष्ठति प्राण एव तु । अतो घृतं जगत्
स्वर्ममन्यदा क्षेत्र धार्येत इति युक्ते वायुप्रोक्तेः । अणुनेतत्
सृज्यतेऽणुनेतद्धार्यतेऽणौ स्रवमप्युपैति वा प्राणो अणुः प्राणो
क्षितद्रवतीति सौत्रायणश्रुतिः । अत आह स वा एष प्राणो-
ऽणुर्महान् नामान्तर्वाऽणुर्वह्निर्महान् अणोर्वा श्रेष्ठितव्येन
रश्मि द्यौसौ सर्वस्येशितव्यश्च परस्येति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ १४ ॥

करणत्वं प्राणानामुक्तं जीवस्य करणान्याहुः प्राणानि
तासु सर्वशः । यस्मात्तद्वगगा एते दृश्यन्ते सर्वदेहिषु इति
सौत्रायणश्रुतौ च युक्तिकं जीवकरणत्वं प्रतीयते ब्रह्मणो वा
एताति करणानि चक्षुः श्रोत्र मनो वागिति तद्देवतैः
कारयतीति च कात्यायणश्रुतौ अत आह यज्ज्योतिराद्य-
धिष्ठानं ब्रह्म तद्देवतैः करणैः प्रवर्त्तयति यः प्राणो तिष्ठ-
न्नित्यादि तदामननात् ॥ १५ ॥

कथं जीवकरणत्वश्रुतिरित्यती वक्ति—जीवेनैव करणैः
कारयति परमात्मा अतो न विरोधः । एष ह्यनेनात्मना
चक्षुषा दर्शयति श्रोत्रेण श्रावयति मनसा मानयति बुद्ध्या-
बोधयति तस्मादेतावाहुः श्रुतिरस्यातिरित्येति भाक्तवेय-
श्रुतिः । कारणैः कारणं ब्रह्मपुरुषापेक्षयास्त्रिलम् । श्रोत्रा-
दिभिः कारयति करणानीत्यतो विदुः । न जीवापेक्षया
'मुष्यं' कारयेत् परमेश्वरः । केवलात्केच्छया तस्मान्मुख्यत्वं
तस्य नियतमिति वाराहे ॥ १६ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १७ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १८ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १९ ॥

अनादिनित्यत्वाच्च जीवकरणसम्बन्धस्य युज्यते तत्
करणत्वमिति श्रुतिः । अथावियोगिनि करणैर्वा न
विपुज्यते देहेनैव वियुज्यते इत्येतद्वाच्यं करणानां करणत्वं
यद्वाच्यं न वियुज्यते इति गौप्यनश्रुतिः । अथः करण-
सम्बन्धग्राहो ॥ १७ ॥

अथेन्द्रियाणि प्राणा वा इन्द्रियाणि प्राणा हौदं द्रव-
न्तोति सद्युक्तिका सोत्रायणश्रुतिः । सामान्येन प्राणाना-
मिन्द्रियत्वं वक्ति द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुर्मनो बुद्धी तु द्वादश
इति च कापायणश्रुतिः । अतः कस्येन्द्रियत्व निवार्यत
इत्यतो वक्ति मुख्यप्राण श्रुते त एवेन्द्रियाणि द्वादशैवेन्द्रि-
याण्याहु प्राणो मुख्यस्त्वनिन्द्रिय द्रववतां होन्द्रियाणां तु
नियन्ता प्राण एकरादिति सोत्रायणश्रुतिः । श्रोत्रादीनि
पञ्चैव तथा वागादिपञ्चकम् । मनोबुद्धिसहायानि द्वाद-
शैवेन्द्रियाणि तु । विषयद्रवणात्तेषामिन्द्रियत्वं सुहाह-
तम् । तेषां नियामकः प्राणः स्थित एवा स्थितप्रभुरिति
हृदत्सङ्गितायाम् ॥ १८ ॥

स्थित एव हौद मुख्यप्राणः करोति कारयति चसति
चालयति धत्ते धारयति प्रभुं वा एनमाहुरथेन्द्रियाणि
तु स्थितानि न कुर्वन्ति न कारयन्ति न चसन्ति न चाल-

वैलक्षण्याच्च ॥ २० ॥

संज्ञामूर्त्तिकृत्स्नितु विवृत् कुर्वत उपदे-
शात् ॥ २१ ॥

यस्मि न दधते न धापयन्ति तानि एतान्यवयवानि तस्मात्
दाहुरिन्द्रियाणि कारणानोति पौत्रायणश्रुतेः ॥ १८ ॥

पुरुषापेक्षया प्रवृत्तिरिन्द्रियाणां दृश्यते न मुख्यस्य-
माणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जायतीति च श्रुतिः ॥ १९ ॥

विरक्षो वा इदं विरेचयति विदधाति ब्रह्मा वै विरक्ष-
एतस्माद्दीप्ते रूपनामनोति गौपवनश्रुतिः । यस्माद्द्विरे-
चयेत् सर्वं विरक्षस्तेन भण्यते । एकैव कर्त्ता जगतो ब्रह्मैव
च चतुर्मुख इति युक्तिर्ब्राह्मे । अथ कस्मादुच्यते परम इति
परा ह्येते नामरूपे व्याक्रियेते तस्मादेनमाहुः परम इति
अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणत्वाच्चेत्यग्निवेश-
श्रुतिः । अत आह—नामरूपकृत्स्नितुः परमादेव सर्वाणि-
विचिन्त्य धीरो नामानि हत्वाभिवदन्त्यदास्ते इति श्रुतेः ।
विवृत् कुर्वत इति हेतुगर्भः विवृत्करणापेक्षत्वानाम-
रूपयोः सर्वनाम्नां च रूपाणां व्यवहारेषु केशवः । एक एव
यतः स्रष्टा ब्रह्माद्यास्तद्वान्तरा इति पाद्मे । विवृत् क्रिया
यतो विष्णो रूपश्च तदपेक्षया । रूपापेक्षं तथा नाम
व्यवहारस्तदात्मकः । अतो नाम्नश्च रूपस्य व्यवहारस्य
वैकराट् । हरिरेव यतः कर्त्ता पितातो भगवान् प्रभुरिति
च ब्रह्माष्टे ॥ २१ ॥

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २२ ॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २३ ॥

इति श्रीमत् कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्य-
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः

पादः समाप्तः ।

अङ्गो होतुमुत्पद्यते आपो वायु मांसमस्थि च भक्ष-
न्यापः शरीरमाप एवेदं सर्वमिति कौण्डिन्यश्रुतिः ।
अन्मयं तु यतो मांसमतभृत्तिय मांसत इति च मारुते ।
पृथिवोगरीरमप्येति आकाश आत्मेति च अतो ब्रवीति
यत् कठिन सा पृथिवी यद् द्रव तदापो यदुष्णं तत्तेज
इति श्रुतेर्मांसाद्येष भौमं न सर्वशरीर अस्तेजसोश्च कायं
यथाशब्दमङ्गीकर्त्तव्यम् । यदा वायो विमिश्रं मिश्राद्देहत-
द्भवतीति मिश्राणि हि भूतानि तस्मादेवैव माचक्षते च
भूतानीति च कापायणश्रुतिः ।, पञ्चभूतात्मकं सर्वं तद-
प्येकविवक्षया । एकभूताकमेव व्यवहारस्तु वैदिकः ।
भौममित्येव क्वाठिन्याच्छैक्लगाटीटकमित्यपि । तेजिष्ठाद्वा
तेजसश्च यथास्थां वचन श्रुतिरिति वायुर्मात्मेः ॥ २२ ॥

कथन्तर्हि विधेयवचनमित्यत आह भूतानां विशेष-
संयोगादेव विधेयव्यवहारः । पार्थिवानां शरीराणामर्धेन
पृथिवी स्मृता । इतरेऽर्धेति भागिन्य आपस्तेजस्तु भागतः ।
इति सामान्यतो ज्ञेयो भेदश्च प्रतिपूज्यम् ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः मन्त्रनि-
रूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

शरीराणामहं तेज उदाहृतमिति च वृद्धतसंहितायाम् ।
सर्वाध्यायार्थावधारणार्थाऽध्यायान्ते द्विरुक्तिः । गारुडे च ।
अध्यायान्ते द्विरुक्तिः स्याद् देवे वा वैदिकेऽपि वा । विचारो
यत्र सज्येत पूर्वोक्तस्यावधारणे । अनुक्तानां प्रमाणानां
स्वीकारश्च कृतो भवेत् । विनिव्या चेतरेणान् मार्गान् संपूर्ण-
फलता तथेति । २३ ॥

इति श्रीमत् कृष्णहैपायणकृतवज्रसूत्रभाष्ये श्रीमदा-
नन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः ।

साधनविचारोऽयमध्यायः । वैराग्यार्थे गत्यादिनिरु-
पणप्रथमपादे भूतबन्धो हि बन्धः । भूतबन्धस्तु संसारो
मुक्तिस्तोभ्यो विमोचनमिति च वाराहे । तच्च मरणे भवति
भूतानां विनिवृत्तित्तु मरणं समुदाहृतम् । भूतानां संप्र-
योगस्तु जनिरित्येव पण्डितैरिति महाभारते । अतः किं
साधनैरित्यत आह शरीरान्तरप्रतिपत्तौ भूतपरिष्वक्त एव
गच्छति विलयथा पञ्चम्यामाहुता वापः पुरुष वचसो भवन्ति
इति तु पञ्चम्यामाहुता वापः पुरुष वचसो भवन्तीति
प्रत्यप्रतिज्ञासभ्याम् ॥ १ ॥

त्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽथ वणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

अपथञ्च आत्मात्मकत्वाद् युज्यते । भूयस्त्वाच्चापां
तापापनोदो भूयस्त्वमग्नौ वृत्तयस्त्रिमा इति च भाग-
वते ॥ २ ॥

यत्र वाच भूतानि तत्र करणानि नित्यानि च वाच
एतानि भूतानि करणानि च नैतानि कदाचिदियुज्यन्ते
न च विनीयन्त इति च भाक्तवेद्यश्रुतेः । प्रमाणगतेर्भूता-
न्यपि सन्तीति सिद्धम् ॥ ३ ॥

यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वाचं प्राण
इत्यादि श्रुतेर्न प्राणानां जीवेन सह गतिरिति चेत्—न,
भागतोऽन्यादिप्राप्तेः । पुरुषस्य मृतौ ब्रह्मन् प्राणा भागत
एव तु । अधिदैवं प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुब्रजन्ति तम् । पुनः
शरीरसंप्राप्तौ तमेवानुविशन्ति चेति ब्राह्मो । ब्रह्माण्डे च ।
मृतिकाले जहत्येनं प्राणा भूतानि पञ्च च । भागतो
भागतस्त्वेन सनुगच्छन्ति सर्वथ इति ॥ ४ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुहुतीति प्रथमाग्नी
श्रूयते न भूतानि जुहुतीति अतो नेति चत्—न, ता एव
प्रसृता आपः श्रद्धारूपेण ह्ययन्त इति तु पञ्चस्यामाहुता
वापः पुरुषवचसो भवन्तीत्युपसंहारो पपत्तेः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टाद्विकारिणां प्रतीतिः ॥ ६ ॥
 भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥
 कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्ट श्रुतिभ्यां ॥ ८ ॥

अत्यादिमिति प्रत्यक्षतः श्रूयतेऽतः प्रत्यक्षोपपत्त्यां च
 यत्कमिति चेन्न अथैतमं यजमानं किं न जहाति भूता-
 न्येव भूतैरयगच्छति भूतैर्भङ्गते भूतैरुत्पद्यते भूतैश्चरति
 भूतैर्विचरतीति कोठरप्य श्रुती प्रतीयते ॥ ६ ॥

अपाममोमममृता अभूमेत्यादिश्रुतिविरोध इत्यतो
 वक्ति । भागतस्तदमृतत्वं न्यान्यः पन्था अयनाय विद्यते
 इति श्रुतेरात्मविद एव हि मुस्य वा शब्दात् पारम्यर्थेणा-
 त्मविदपेक्षया वा । तथा हि श्रुतिः— स एनमविदितो न
 भुनक्ति यथा वेदो वा ननक्तोऽन्याद्वा कर्मा कृतम् । यद्वि-
 द्वा अथ नैवं विम्वहतपुण्य कर्म कुरुते तदयन्माततः
 जीयत एव । आत्मानमेव । लोकमुपासीत स यथात्मान-
 मेव लोकमुपास्तेन हास्य कर्म जीयते तस्माद्देवात्मनो यद्
 यत् कर्म प्रायते तत्तत् सृजतेऽद्यतो वाव सोमपो भवति
 यावदिन्द्रो यावन्नुद्योवदादित्यः कर्मणा आत्मातनोति
 ज्ञानेनामृती भवति अथामृतानि कर्माणि यत एनममृतत्वं
 नयन्तीति च ॥ ७ ॥

कृतस्य कर्मणो भोगे न घटान्मुक्तिरित्यत आह ततः
 श्रेयसेमं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति पुन-
 रागच्छतीति श्रुतेः । भुक्तशेषानुशयवानिमां प्राप्य भुवं
 पुनः । कर्म कृत्वा पुनर्गच्छेत् पुनरायाति नित्यमः ।

यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षनार्थेति कार्ण्या-
जिनिः ॥ १० ॥

अनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ११ ॥

आचतुर्दशमाहर्षात् कर्माणि नियमेन तु । दशावराणां
दैहनां कारणानि करोत्ययम् । अतः कर्मचयान्मुक्तिः
कुत एव माययति ॥ ८ ॥

शेषवानेवायाति यथैतमेव गच्छति यथैत मा गच्छति
स भुङ्क्ते स कर्म कुरुते स परिवर्त्तत इति गतिप्रकारेणा-
गतिः प्रतीयते । अतो ब्रूते धूमादभ्रमम्नादाकाशमाका-
शाच्चान्द्रलोक यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुर्वायुर्भूत्वा धूमो
भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति अन्नं भूत्वा मेघो भवति
मेघो भूत्वा प्रवर्षति इति काषायणश्रुतेः यथा गतमन्यथा
च ॥ ८ ॥

तद् य इह रमणीयचरणो रमणीयां योनिमापद्यन्ते
कपूयचरणाः कपूयामिति श्रुतेचरणफलमेव गमनागमनं
न यज्ञादिस्ततम् । आचार इति समोक्तकर्माद्वत्वेन
शुद्धिः । अशुद्धिदस्त्वनाचारचरणं तूभयं मतमिति चेन्न
यज्ञाद्युपलक्षणार्थाचरणादियुतिरिति कार्ण्याजिनिर्म-
न्यते ॥ १० ॥

तर्हि रमणीयाः कपूया इत्येव स्याच्चरणशब्दस्यानर्थक्य-
मिति चेन्न । यज्ञाद्युपलक्षणार्थाचरणादिरिति चरण

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ १२ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ २३ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावगोहौ तद्गति-
दर्शनात् ॥ १४ ॥

स्मारन्ति च ॥ १५ ॥

पेक्षत्वाद्गमणीयत्वादिस्तदज्ञापनार्थत्वेनोपपत्तेः ॥ ११ ॥

धर्मं चरत माधर्म्यं च न जानात् सुकृतदुष्कृतं
एव चरणा शब्दोक्ते इति वादरिमन्यते । तुमश्वात् स्वसि-
द्धान्तोऽपि स एवेति सूचयति । तुमश्वात् विशेषे स्यात्
स्वसिद्धान्तोऽवधारणे इति च नाममहोदधौ ॥ १२ ॥

पुण्यकृतामेव गमनागमने नैतरेषामित्यत आह ।
तद्य इह शुभकृतो ये वा अशुभकृतस्ते शुभमनुभूयावर्त्तन्ते
पुनः कर्म कुर्वन्ति पुनर्गच्छन्तीति भागवेयश्रुतौ ॥ १३ ॥

संयमनमनुभय केपाश्विदारोहः केपाश्विदधरोहः ।
तुमश्वाऽवधारणे सर्वे वा एते शुभकृतः संयमनं प्रपतन्ति ।
तत्र ह ये परदिपौ गुरुदिपः श्रुतिदिपस्तदवमन्तारः शठा
सुखा इति ते वै ततोऽवगच्छ तमसि प्रपतन्ति नैव ते उच्य-
न्तेऽपि कर्हिचित् ये ध्रुवा एतदित्याहुः । अथ येऽन्ये
ब्रह्मदिपःस्तेनाः सुरापास्ते वै तदनुभूयेमं लोकमनुव्रज-
न्तीति कौठरथश्रुतः ॥ १४ ॥

गच्छन्ति पापिनः सर्वे नरकं वाच संशयः । तत्र सुज्ञा
पतत्येव ये दिपन्ति जनाहंनम् । महातमसि मन्त्रानां न

अपि च सप्त ॥ १६ ॥

तत्रापि च बह्वापारादविरोधः ॥ १७ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १८ ॥

तेषामुत्थितिः क्वचित् । इतरेषान्तु पापानां व्युत्थानं विद्य-
तेऽपि च सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् । इति
सर्वत्र नियमः पञ्चकष्टे तु तत्र सदेत्यादि ॥ १५ ॥

रौरवोऽथ महाद्यैव वल्लिर्वैतरणौ तथा । कुम्भीपाक
इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि च । तामियान्धतामियो द्वौ
नित्यौ संप्रकौर्त्तितौ । इति सप्त प्रधानानि बलीयस्त-
रोत्तरम् । एतानि क्रमशो गत्वैवारोहोऽथावरोहणमिति
च भारतं ॥ १६ ॥

ईश्वरस्य नरकायुक्तेः सर्वं विस्तृजति सर्वं विलापयति
सर्वं रमयति सर्वं प्रवर्त्तयत्यन्तरस्मिन्निविष्ट इति कौमारव-
श्रुतिविरोधः इत्यतो वक्ति । च शब्दाद्दुःखानुभवेन स सगो
स भूमौ स नरके सोऽन्धे तममि प्रवृत्तिक्रटेक एवानुविष्टा
नासौ दुःखमोगोऽवर प्रभुत्वात् सर्वं पश्यति सर्वं कारयति
नासौ दुःखमुग्ध एव वेदेति पीत्तायणश्रुतेरविरोधः ।
नरकेऽपि वसन्तीशो नासौ दुःखमुगुच्यते । नीचोच्चतैव
दुःखादेर्भाग इत्यभिधीयते । नासौ नीचोच्चता याति पश्य-
त्येव प्रभुत्वतः इति भागवततन्त्रे ॥ १७ ॥

अथैतयोः पद्मोर्नैकतरेषु च तानीमानि चन्द्रनिष्पात्य-
सकृदावर्त्तानि भूतानि भवन्ति जायन्ते म्रियन्तेत्येतत्

न तृतीये तथोपलब्धेः १६ ॥

स्वार्थतेऽपि च लोके ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

तृतीय स्थानमिति गति स्वातन्त्र्यं भूतानां प्रतीयत इत्यत आह । विद्याकर्मोपेक्षयैवैतद्वचनं तयोरपि प्रकृतत्वात् विद्यापथः कर्मोपयो हो पन्थानो प्रकीर्त्तितौ । तद्वर्जितं स्थिषा याति तिर्यग् वा नरकं तम इति च भागवते ॥ १८ ॥

यत्र दुःखं सुखं तत्र सर्वत्रापि प्रतीयते । अपि नौष-
गतौ किञ्चित् किमु मानुषदेहिन इति वचनान्महात्मः-
स्वपि सुखप्राप्तिरित्यत आह । अथाविद्वान् कर्मा वाग्-
गच्छति विधा ह वाचां गतिस्तिर्यग् यातनातम इति
हो वाव सुखानुवृत्ते न तमः सुखानुवृत्तं केवलं ह्येवात्र
दुःखं भगवतीति श्रुतेन तृतीयायां गतौ सुखम् ॥ १९ ॥

तिर्यग् नरके चैव सुखलेशो विधीयते । नान्ये तनसि
मग्नानां सुखलेशोऽपि कथनेति भविष्यत् पर्वणि लोक-
सिद्धश्चैतत् । च शब्दालोकसिद्धिरपि आर्त्तत्याह ।
अतिप्रिये यथा राजा न दुःखं सहते क्वचित् । अत्यप्रिये
सुखमपि तथैव परमेश्वरः — इति च ब्राह्मे ॥ २० ॥

नारायणप्रसादेन समिद्धज्ञानचक्षुषा । अत्यन्तदुःख-
संजीनात्रिंशेषसुखवर्जितान् । नित्यमेव तथा भूतान्
विमिर्यांश्च गणान् बहून् । निरस्ताशेषदुःखांश्च नित्यान-
न्दैकभागिनः । अपश्यद् विविधान् ब्रह्मा साक्षादेव चतु-
र्मुख इति दर्शनवचनाच्च पाद्मे ॥ २१ ॥

तृतीयशब्दादविरोधः संशोकवैयर्थ्यात् ॥ २२ ॥

स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २३ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २४ ॥

तृतीये तृतीयतमसः श्रवणादेव शब्दानुसारात् संशो-
कवैयर्थ्यात् ॥ २२ ॥

महातमस्त्रिषा प्रोक्तमूर्ध्वं मध्यं तथाधरम् । श्रवणेनैव
मूर्ध्नादिरधरस्य यतो भवेत् । सस्माच्च विस्तरेणैतत् कथ्यते
राजसत्तमेति कौर्म्ये ।

धूमो भूत्वाभ्रं भवतीत्याद्यन्यभावः श्रूयते स कथमि-
त्यतो—ब्रवीति धूमादिषु प्रविष्टस्य तद्गतौ गतिः स्थितौ
स्थितिरित्यादिरेव तद्भाषापत्तिः । न ह्यन्यस्यान्यभावो
युज्यते न च तत्पदप्राप्तिः । गारुडे च । धूमादिभाव-
प्राप्तिश्च तद्गतौ गतिरेव च । स्थितौ स्थितिप्रवेशश्च लघु-
त्वादिस्तथैव च । न ह्यन्यस्यान्यथाभावो न च तत् पद-
मिष्यते । विद्यागम्यं पदं यस्मान्न तत् प्राप्यं हि कर्मणा ।
एकहोपस्वभावेन वागमेटापि युज्यते । यथा जीवः परं
ब्रह्म ब्रह्मेदं जगदित्यपोति ॥ २३ ॥

बहुस्थानगमनात् कल्पान्तमेवं स्यादित्यत आह—तद्ये-
इह रमणीयचरणा अभ्यायन्ते रमणीयां योमिमापद्यन्त
इति विशेषान्नातिचिरेण स्वर्गाक्तोकादवाक्वाप्तो बध्नरात्
पूर्वमेव तु । मातुः शरीरमाप्नोति पर्यटनं यत्र तत्र च
इति नारदीये ॥ २४ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात् ॥ २५ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २६ ॥

रेतः सिग्योगोऽथ ॥ २७ ॥

त इह त्रौहियवा ओषधिवनस्पतयस्त्रिंशत् मासा इति
जायन्त इति अथवादनर्थफलत्वं यथादेरिति । अतो
वन्ति । अन्याधिष्ठिते त्रौह्यादिशरीरे प्रवेशः न तु मोगो-
ऽस्य धूमो भूत्वाऽभ्रं भवतीत्यादिपूर्वोक्तवत् । सोऽवामतः
स्यावरान् प्रविशत्यभोगेनैव ब्रजन् सूक्ष्मशरीरमेति सूला-
च्छरीराद्भोगाननुभुक्त इत्यभिलाषात् कौठारवधुतो स्रगा-
दवागता देहो त्रौह्यादीतरदेहगः । अभुञ्जन्तु क्रमिण्येव
द्वेहमाप्नोति कालत इति वाराहे ॥ २५ ॥

हिंसारूपत्वात् पापस्यापि सम्भवाद् दुःखं च भव-
त्विति चेन्न शब्दविहितत्वात् । हिंसा त्ववेदिकी या तु
तयानर्थो भुवं भवेत् । वेदोक्तया हिंसया तु नैवानर्घ्यः
कथञ्चनेति वाराहे ॥ २६ ॥

स्रगादवागतस्यापि मातुरिवोदरं ब्रजेदिति पचनाद्
य एव गृह्यो भवति यो या रेतः सिध्यति तमेवानुप्रविश-
तीति श्रुतिः कथमित्यत आह-ततो रेतसिचासवान्
प्रविशत्यथ मातरमथ प्रसूयते स कर्म कुरुत इति कौटर्-
थश्रुतेः । पितरमेव प्रथमतो विशति मातुः प्राप्ते पश्चा-
दपि भाव्यत्वात् ॥ २७ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २८ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रे तृती-
याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

देहं गर्भस्थितं कापि । प्रविशेत् स्वमंतो गत इति
वचनात् पयादेवं प्रविशतौत्यत आह । पितुः शरीरान्मात-
र्योनिमनुप्रविश्य तत एव शरीरं प्राप्नोति दिवः स्याच्च न
गच्छति, स्याच्चुभ्यः पितरं, पितुर्मतरं, मातुः शरीरं,
शरीरेण जायत इति समितं अथासमितं स्याच्चुभ्यो जायते
पितुर्मतरन्तरे वा गर्भे वा बहिर्वेति पौष्ट्याद्यवश्यात् । स्वाव-
राणि दिवः प्राप्तः स्वावरेभ्यश्च पूरयन् । पुरुषात् स्त्रिय-
मापन्नस्ततो देहं यथाक्रमम् । देहेन जायते जन्तुरिति
सामान्यतो जनिः । विशेषजननं चापि प्रीत्यमानं निबोध-
ने । स्याच्चष्वपि पुरुषे प्रमदायामथापि वा । गर्भे
वा बहिरेवाय क्वचित् स्थानान्तरेषु चेति ब्राह्मे ॥ २८ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादविरचिते
तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः

अथ द्वितीयः पादः ।

सन्धेः सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

निर्मातारञ्चैके मुवादयश्च ॥ २ ॥

मायामावन्तु कात्स्न्येनाभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

भक्तिरस्मिन् पादे उच्यते । भक्त्यर्थं भगवन्महिमोक्तिः ।
न स्वप्नोऽपि तं विना प्रतीयते न तत्र रथारथयोगा न
पथ्यानी भवन्त्यर्थो रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादि-
श्रुतेः ॥ १ ॥

अथ सुषुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्भिमाण
इति च । एतस्मादेव पुनो जायत एतस्माद् आतैतस्माद्
भार्या यदेनं पुरुषमेव स्त्रिणाभिहन्तीति गोपवनश्रु-
तियः ॥ २ ॥

केन साधनेन इत्यत आह—अनादिमनोगतांश्च
संस्कारान् स्नेच्छामात्रेण दर्शयति, नान्येन साधनेन सम्य-
गनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । ब्रह्माण्डे च । मनोगतांसु संस्का-
रान् स्नेच्छया परमेश्वरः । प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति
गीयते । यदन्यथात्वं जाग्रत्वं सा भ्रान्तिस्तत्र तत् कृता ।
अनभिव्यक्तरूपत्वान्नान्यसाधनजं भवेदिति ॥ ३ ॥

साधनान्तराभावेऽपि भावाभावसूक्ष्मत्वेनेश्वरो दर्श-
यति—यदा कर्मसु काम्येषु क्षियं स्वप्नेऽभि पश्यति ।
सम्यहि तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ने निदर्शने इति श्रुतेः ।

पराभिधानास्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्ध-
विपर्ययो ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

तदभावो नाङ्गीयु तच्छ्रुतरात्मनि च ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

हिशब्ददर्शनाच्च । यद्वापि ब्रह्मणो ब्रूयाद्देवता ह्यपमोऽपि
वा स्वप्नस्याप्यथवा राजा तत्तथैव भविष्यतीत्याचक्षते च
स्वप्नविदो व्यासादयः ॥ ४ ॥

बन्धमोक्षप्रदत्वात् स एव स्वप्नतिरस्कृता । स्वप्नादि-
बुद्धिकर्ता च तिरस्कृता स एव तु । तदिच्छया यतो ह्यस्य
बन्धमोक्षौ प्रतिष्ठिताविति च कौर्म्ये ॥ ५ ॥

देहयोगिन वासो जाग्रदपि तत एव जागरिते स्थाप-
यति न स्वप्ने स प्रभुसुपाराट् स एकोबहुधा भवतीति
कोठरस्य देहयोगिन वासो जाग्रदपि तत एव श्रुतेः ॥ ६ ॥

जाग्रत्स्वप्नाभावः सुषुप्तिर्नाङ्गीकृत्ये परमात्मनि । आसु-
तदा नाङ्गीयु युगो भवति सता सौम्य तदा सम्यगो भव-
तीति श्रुतेः ॥ ७ ॥

यतस्तस्मिन् सुप्तिः एष एव सुप्तं प्रबोधयति एष तस्मा-
त्कौष उत्तिष्ठत्येष प्रमातेष परम इति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ ८ ॥

न च केषाञ्चित् स्वप्नादिकर्ता न तु सर्वेषामिति एष
ह्येव साधु कर्म कारयतीति कर्मण्यवधारणाय । प्रदर्शकस्तु

सुगन्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥
 न स्थानतोऽपि परस्थोभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥
 न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

सर्वेषां स्वप्नादेरेक एव तु । परमः पुरुषो विष्णुस्ततोऽन्यो
 नास्ति कथनेत्यनुसारस्मृतेश्च । एष स्वप्नान् दर्शयति एष
 प्रबोधयति एष एव परात्मानन्द इति च श्रुतिः । आत्मान-
 मेव लोकमुपासीतेति च विधिः । ८ ॥

महावस्थायां परमेश्वरेऽर्द्धमाप्तिर्जीवस्य हृदयस्थात्
 पराज्जोवाहुरस्यो जाग्रदेष्यति । समीपस्थस्तथा स्वप्नं स्वपि-
 त्यस्मिन्नयं व्रजन् । यत एवं त्रयोऽवस्था मोहानुपरिगेषतः ।
 अर्द्धमाप्तिरिति चेत् यो दुःखमात्रमतिस्मृतैरिति च वाराहे ।
 सोऽपि ततएवेतौति सिद्धम् । मूर्च्छाप्रबोधनक्षयं यत एव
 प्रवर्त्तते । स ईशः परमो ज्ञेयः परमानन्दलक्षण इति च
 कोष्ठी ॥ १० ॥

स्थानापेक्षया परमात्मनोऽपि भेदादनुप्राप्त्यनुप्राप्तक-
 भाव इति अत आह । स्थानापेक्षयापि परमात्मनो न
 भिन्नं रूपम् । सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मैवावद्यत इति
 श्रुतिः । एकरूपः परो विष्णुः सर्वत्रापि न संशयः ।
 ऐश्वर्याद्भूपमेकश्च सूर्य्यवदवहृधेयत इति मात्सेर प्रतिदृश्य-
 सिद्धं नैकप्रार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूत भेदमोह इति
 च भागवते ॥ ११ ॥

कार्यकारणवद्वा ता विच्छेते विच्छतैजसौ । प्राज्ञः

अपि चेवमेके ॥ १३ ॥

अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावेयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

कारणवदसु हो तत्तयोर्न सिद्धयत इति भेदवचनाच्चेति चेन्न
एष ते आत्मान्तर्याम्यमृत अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मिदं सर्वं अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहुनि
चानन्तानि च तदेतद् ब्रह्मा पूर्वं परमनन्तरमवाह्य अय-
मात्मा ब्रह्म सर्वाणुभूतिरनुशासनमिति प्रत्येकमभेदवच-
नात् ॥ १२ ॥

एवमभेदेनेव चशब्दादनन्तरूपत्वं चैकशाखिनः
पठन्ति । अमात्रोऽनन्तमात्र अद्वैतस्योपगमः शिवः ।
श्रीकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जन इति । अभेदे
ऽपि भेदव्यपदेशः स्थानभेदादैक्ययोगाच्च युज्यते ब्रह्मतर्के
च । बहो बन्धादिसाक्षित्वाद्विचोद्विन्नेषु सस्थिते । निर्दो-
षाद्वयरूपोऽपि कथ्यते परमेश्वर इति ॥ १३ ॥

रूपवत्त्वादनित्यत्वमिति । अतो वक्ति । प्रकृत्यादि
प्रवर्तकत्वेन तदुत्तरसत्त्वान्नैव रूपवद् ब्रह्मादिशब्दादस्यूल-
भनखित्वादिश्रुतेषु । भौतिकानौह रूपाणि भूतेभ्योऽसौ
परा यतः । अरूपवानतः प्रोक्तः क तदव्यक्ततः पर इति
भाष्ये ॥ १४ ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्म वर्णं कर्तारमौशं पुरुषं ब्रह्म-
यानि श्यामाच्छरण प्रपद्ये सुवर्णाभ्योतिरित्वाद्वितीयाच्च

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

अतएव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

अखुवदग्रहणात् न तथात्वम् ॥ १९ ॥

न वैयर्थ्यं विलक्षणरूपत्वात् यथा चतुरादिप्रकाशे विद्यमानेऽपि वैलक्षण्यादप्रकाशादिव्यवहारः ॥ १५ ॥

वैलक्षण्यस्योच्यते रूपस्य विज्ञानानन्दमात्रत्वं एकात्म्यं प्रत्ययसारमिति । आनन्दमात्रमजरं पुराणमेकं सन्त बहुधा दृश्यमानम् । तमात्मस्थं येषु पश्यन्ति धीरास्तेषां सुख गात्रतं नेतरेषामिति चतुर्वेदमिच्छायाम् ॥ १६ ॥

दर्शयति चानन्दस्वरूपत्वं तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं बहिभातीति । सदस्तिकसद्भावं वासुदेवं निरञ्जनम् । चिन्तयित यतिर्नान्यं ज्ञानरूपादृते क्षरेरिति च मात्स्ये ॥ १७ ॥

यस्यादेवं परमेश्वर स्वरूपाणां मिथो न कश्चिद्वेदः अतः सादृश्याज्जीवस्यापि तथा स्यादिति न तस्य प्रतिविम्बत्व-सुक्ता चयत्वेनाभेदं दर्शयति । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । बहवः सूर्यकायवत् सूर्यस्य सदृशा जले । एवमेवात्मका लोके परात्मसदृशा मता इत्यादि । अतएव भिन्नत्वतदधो नत्वतत्सादृश्यैरेव सूर्यकाद्युपमानोपाध्यधो नत्वादिमा ॥ १८ ॥

नित्यसिद्धत्वात् सादृश्यस्य नित्यानन्दज्ञानादेनं भक्ति-

दृष्टिं ह्यासभाक्तमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥
दर्शनाच्च ॥ २१ ॥ तात्पर्यं तस्य हि - ततो
प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति - च
भूयः ॥ २२ ॥

ज्ञानादिना प्रयोजनमिति । अतो न्नवैति । अन्नुवत्क्षेहेन
ग्रहणं ज्ञानं भक्तिं विना न तत् सादृश्यं सम्यग् विभज्यते
यमेवैष वृणुते तेन सम्यग्ज्ञस्यैव आत्मा विवृणुते तनु
स्वामिति हि श्रुतिः । सहत्वानुविभक्तिसु खेदपूर्वाभि-
धीयते । तस्यैव व्यन्यते सम्यग् जीवरूप सुखात्मकमिति
पादो ॥ १८ ॥

तस्य च भक्तिज्ञानादेर्द्विविधासमाख्या विद्यते ब्रह्मादी-
नामुत्तमाना भक्तत्वेऽन्तर्भावात् । एवं भक्तादिविशेषाद्वै-
कारादेवेष्वरस्य ब्रह्मादीनन्यान् प्रति च सामञ्जस्यं भवति ।।
साधनस्योत्तमत्वेन साध्योत्तममाप्नुयुः । ब्रह्मादयः क्रमे-
णैव यथानन्दं श्रुतो श्रुता । इति च ब्राह्मे ॥ ६० ॥

कृत । यथात आनन्दस्य सोमासा भवतीत्यारभ्य
ब्रह्मपयस्तेषु सुखेषु पुनर्विशेषदर्शनात् । चयब्दात् स्मृतिः ।
यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे । तथा मुक्तिविशे-
षोऽपि ज्ञानिना लिङ्ग भेदेन इति ॥ २१ ॥

सृष्टिसंसारकर्तृत्वमेवास्य न, पालकत्वं स्रत. मिहेरि-
त्यत आह । उक्त सृष्टिसंहार कर्तृत्वमात्र प्रतिपिच्य ततो
ऽधिकब्रवीति । नैतावदेव नापरो ऽन्यदस्युमा सद्यावा

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥ ;

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

प्रकाशादिवक्षावैशेष्यम् ॥ २५ ॥

पृथिवी विभर्तीति चशब्दात् स्मृतिश्च । सृष्टिश्च पालनश्चैव
संहार नियम तथा । एक एव करोतीशः सर्वस्य जगतो
हरिरिति ब्रह्माण्डे ॥ २२ ॥

परमात्मा परोक्षं च तत् प्रसादादेव न जीवशक्त्येति
वक्तुमुच्यते अव्यक्तमेव तद् ब्रह्म स्ततः अरूपमधरं ब्रह्म सदा
व्यक्तं निष्कलम् । यन् ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरानन्दयाचयो
भवेदिति कीठरव्य श्रुतिः ॥ २३ ॥

आराधनेऽप्यव्यक्तमेव ज्ञानप्रत्यक्षेणेतरेषामिति सूक्ष्मत्व-
लिङ्गीदनुमानेन न तमाराधयित्वापि कश्चिद् व्यक्तोक्तिरि-
ष्यति । नित्यो व्यक्तो यतो देवः परमात्मा सनातन इति
च ब्रह्मवैवर्ते ॥ २४ ॥

नत्वव्यक्तरूपेण तथैव तिष्ठति । व्यक्तं किञ्चिद्रूपं
गृहीत्वा दृश्यते । यथाग्न्यादयस्तन्मात्रा रूपेण दृश्या अपि
स्थूलरूपेण दृश्यन्ते एवमिति चेन्न अग्न्यादिवत् स्थूलसूक्ष्म-
त्वविशेषाभावात् । नासीत् सूक्ष्मो न स्थूलः पर एव स भवि-
ष्यति तस्मादाहुः परम इतीति मीण्डव्यश्रुतेः स्थूलसूक्ष्म-
विशेषो एनं कश्चित् परमेश्वरे । सर्ववैकप्रकारोऽसौ सर्व-
रूपेष्व जायत इति च गारुडे । अव्यक्तव्यक्तभावो च न
कश्चित् परमेश्वरे । सर्वत्राव्यक्तरूपोऽयं यत एव जनाहंन
इति श्रीरामे ॥ २५ ॥

प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २६ ॥

अतोऽनन्तेन तथार्हि लिङ्गम् ॥ २७ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २८ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्वात् ॥ २९ ॥

पूर्ववद् वा ॥ ३० ॥

तर्हि किं यत्नेनेत्यत आह विषयभूते तस्मिन्नेव श्रवणा-
द्यभावात् प्रकाशश्च भवति । आत्मा वारे द्रष्टव्यः शीतल्यो
निदिध्यासितव्य इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

नित्याव्यक्तस्य कथं प्रकाश इत्यत उच्यते उभयत्र प्रमा-
णाभावात् तत् प्रसादादेव प्रकाशो भवति । तस्याभिधा-
नाद् योजनात्तत्त्वभावाद्भूयस्यान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति
सिद्धात् । युज्यते गतस्थानन्तशक्तित्वात् नित्याव्यक्तोऽपि
भगवानीक्ष्यते निजशक्तितः । तस्मृते परमात्मानं कः पश्ये-
तास्यत प्रभुमिति नारायणाध्याख्ये ॥ २७ ॥

स्वरूपेणानन्दादिना कथमानन्दत्वादिरित्यत उच्यते ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । अथैष एव परमात्मानन्द इत्यु-
भयव्यपदेशात् अहिकुण्डलवदेव युज्यते यथाहि कुण्डली
कुण्डलश्च तुल्यत्वात् केवलश्रुतिगम्यत्वं प्रदर्शयति ॥ २८ ॥

यथादित्यस्य प्रकाशत्वं प्रकाशित्वञ्च । एवं वा दृष्टा-
न्तास्तेजोरूपत्वाद् ब्रह्मणः यथैकः कालः पूर्वं इत्यवच्छेद-
कोऽवच्छेद्यश्च भवति अतिसूक्ष्मत्वापेक्षयैव दृष्टान्तः सूक्ष्म-
शीनां च प्रदर्शनार्थं अहि कुण्डल दृष्टान्तः । प्रमाश्रयवत्

प्रतिषेधाच्च ॥३१॥ ॥

परमतः सेतुत्मानसम्बन्धभेदेव्यपदेशेभ्यः ॥३२॥

सामान्यात्तु ॥३३॥

बुद्धार्थः पादवत् ॥३४॥

॥

कावलहा यथाङ्गे शयनादिकं ब्रह्मण्यैवमुक्तानामानन्दा-

मित्त एव तु इति नारायणाध्यात्म्ये भानन्देन त्वभिन्नेन

व्यवहारः प्रकाशवत् । कालवहा यथा कालः स्त्रावच्छेदेन

तां व्रजेदिति ब्राह्मे ॥ २८ ॥ ३० ॥

एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किञ्चनेति भेदस्य ॥३१॥

नचानन्दादित्वाप्तोकामन्दादिवत् एष सेतुर्विधृतिर्यः एष

भानन्दः परस्यैव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति सेतुत्वम्

सच्यते यतो वाच्यो निवर्त्तन्त इत्युत्मानत्वम् । एतस्यैवान-

न्दस्यान्यानि भूताति मावामुपजीवन्तीति सम्बन्धः । अन्य-

जज्ञानन्तु जीवानामन्यजज्ञानं परस्य च । नित्यानन्दाध्ययं

पूर्णं परं ज्ञानं विधीयत इति भेदः । अतो लौकिकत्वात्

परमेव ब्रह्मानन्दादिकम् ॥ ३२ ॥

दर्शनादेव चान्यानन्दादीनाम् । - अदृष्टमव्यवहार्यं

व्यपदेश्यं सुखं ज्ञानमोलो बलमिति ब्रह्मणः तस्माद् ब्रह्म-

त्वाच्चिन्ते इति कौण्डिण्य श्रुतिः ॥३३॥

अप्रसिद्धस्य कथमानन्द इत्यादि व्यपदेश इत्यतो वक्ति-

लीशेत्तरसम्बन्धप्रापनार्थमप्रसिद्धोऽपि पादो यथा पादशब्देन

व्यपदिश्यते पादोऽस्य विश्वः भूतानीति तथा प्रलौकिकी-

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३५ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३७ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३८ ॥

ऽपि ज्ञानादिस्तच्छब्दैरेव भण्यते । ज्ञापनार्थाय लोकस्य
यथा राजेव देवराडिति पाप्मे ॥ ३४ ॥

परानन्दमात्रत्वं कथं ब्रह्माद्यानन्दादीनां विशेष इत्यत
उच्यते यथादित्यस्य दर्पणादिस्थानविशेषात् प्रतिबिम्ब-
विशेषः एवं मानुषादेरपि ब्रह्मादिगुणवैशेष्यादानन्दः पर-
मस्य च । प्रतिबिम्बत्वमायाति मध्याद्यादिविशेषत इति
च वाराहे ॥ ३५ ॥

ऐश्वर्यात् परमादिष्वोर्भक्त्यादीनामनन्दितः । ब्रह्मा-
दीनां सूपपत्त्या ज्ञानन्दादेर्विचित्रतेति पाप्मे ॥ ३६ ॥

ध्यानकाले यच्चित्तैर्दृश्यते तदेव ब्रह्म रूपम् । अतः
कथमव्यक्ततेत्यत आह यथा जीवानन्दादेरस्यद् ब्रह्म तथो-
पासा कृतादपि । यन्ननसा न मनुतेयेनाहुमेनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासंत इति प्रतिषेधात् ।
पश्यन्ति परमं ब्रह्म चित्ते यत्प्रतिबिम्बितं ब्रह्मैव प्रतिबिम्बो-
ऽयं यतस्तेषां फलप्रदम् । तदुपासनञ्च भवति प्रतिमोपा-
सनं यथा । दृश्यते त्वपरोक्षेण ज्ञानेनैव परं पदम् । उपा-
सनात् परोक्षं गमयेत्तत् प्रसादत इति च ब्रह्म तर्क ॥ ३७ ॥

देशकालान्तरेऽन्यतोऽपि सृष्ट्यादिक्रिया युक्तेत्यनो ब्रूते ।

फलमत उपपत्तेः ॥ ३६ ॥

च्युतत्वाच्च ॥ ४० ॥

धर्मं जैमिनिरतएव ॥ ४१ ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुश्रवणदेशात् ॥ ४२ ॥

इति श्रीकृष्णहैपायनकृतत्रिस्तोत्रसूत्रे

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः

पादः समाप्तः ।

सर्वदेशकान्यस्त्वादित्यनेनैव सृष्ट्यादिकं प्रवर्तते । एष सर्वगत एष ईश्वर एषोऽचिन्त्य एष परम इति भाव्येय श्रुतिः । सर्वमेतस्मात् सर्वदा सर्ववस्तुषु । स्वरूपभूतया नित्य-
शक्त्यामायाख्याया यतः । अतो नायामय विष्णुं प्रवदन्ति
सनातनमिति चतुर्वेदशाखायाम् । आदिशब्दादन्यत्र प्रमा-
णाभावाच्च ॥ ३८ ॥

कर्मापेक्षत्वात् फलदानस्य तदेव ददातीति न
भाव्यम् ॥ कुतः अत एवेश्वरात् फलं भवति । न ह्यपे-
क्षनस्य स्वतःप्रवृत्तिरुच्यते ॥ ३९ ॥

विज्ञानमनन्दं ब्रह्मरात्रिर्दत्तुः परावृणमिति ॥ ४० ॥

यतः फलं तदेव कर्मेश्वराद्भवति । एष ह्येव साधु
कर्म कारयतीति श्रुतिरिति जैमिनिः ॥ ४१ ॥

परस्य कर्मण्योभयोः फलकारत्वेऽपि न कर्म परप्रव-
र्तक पर एव कर्मप्रवर्तकः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिका-
राच्च ॥ ३ ॥

पापिन पाप लोकमिति हेतुव्यपदेशात् द्रव्यं कर्म च
कालश्चेति ॥ ४२ ॥

इति क्रौञ्चपादोपायनकृतब्रह्मसूत्रे तृतीयध्यायस्य
'द्वितीयः पादः समाप्तः'

—

उपासनास्मिन् पादे उच्यते सर्वं परिज्ञानं प्रथमतः
उच्यते अन्ता निर्णयः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्व
दग्निभिरिति वचनात् । सर्ववेदनिर्णयोत्पाद्य ज्ञानं ब्रह्म ।
आत्मेत्येवोपासोतेत्यादि विधीना तदुक्तयुक्तोना चावि-
शिष्टत्वात् ॥ १ ॥

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि
प्रतिशाखं मुक्तिभेदान्नैकाधिकारिविषयाः । सर्वशाखा इति
चेत् न । एकस्यामपि शाखायामात्मेत्येवोपासोतं य
ब्रह्मेत्यादिनेददशनात् ॥ २ ॥

स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति सामान्यविधेः । द्विगुणद्विगुणः
कृतोऽधिगन्तव्यः, सरसस्थो द्विजगनेति श्रुतेः । ध्रुव

सलिलवच्च तन्नियमः ॥ ४ ॥

दर्शयति च ॥ ५ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च । ६ ।

वेदोक्तभार्येण कर्म कुर्वीत नित्यम् । आनन्दो हि फलं
यस्माच्छाखाभेदो ह्यशक्तिजः । सर्वकर्म द्वितीयस्मादशक्ताः
सर्वजन्तवः । शाखाभेदं कर्मभेदं व्यासस्तस्मादधीकृतं पत् ।
इति समाचारे सर्वेषामधिकाराच्च ॥ ३ ॥

यथा सर्वं सलिलं समुद्रं गच्छति एवं सर्वाणि वच-
नानि ब्रह्मज्ञानार्थानीति नियमः । आग्नेये च यथा
नदीनां सलिलं यस्य सागरम् भवेत् । एवं सर्वाणि
वाक्यानि पुंशक्त्या ब्रह्मवित्तय इति ॥ ४ ॥

सर्वेय वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्वाप्तो नान्यवेदैः
प्रसिद्धेत् । तस्मादेन सर्ववेदानधीत्य विचार्य्य च ज्ञातु-
मिच्छेन्मुचुरिति चतुर्वेदविद्यायाम् । सर्वान् वेदान्
सेतिहासान् सपुराणान् सयुक्तिकान् स पञ्चरात्रान्
विज्ञाय विष्णुर्ज्ञो न चान्यथेति ब्रह्मतर्कः ॥ ५ ॥

सर्ववेदैः स यो नोपास्योऽगम्यत्वादित्यत आह । सर्व-
वेदोक्तान् गुणान् दोषाभवांसीपसंहत्येव परमाप्नोपास्यः ।
उपास्य एकः परतः परो यो वेदैय सर्वैः सहचेतिहासैः ।
सपञ्चरात्रैः सपुराणैश्च देवः सर्वैर्गुणैस्तत्र तत्र प्रतीतेरिति
हि भागवतं श्रुतिः । आग्नेये च । विधिशेषाणि कर्माणि
सर्ववेदोदितान्यपि । यथा कर्माणि सर्वेय सर्वाण्येवा-

धात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ७ ॥

प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ८ ॥

तच्च तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ९ ॥

तः । एवं सर्वगुणान् सर्वदोषाभावाय यत्नतः । योज-
न भगवानुपास्यो नान्यथा कश्चिदिति समानविषये-
संहारः । न तु सोऽरोदीदित्यादीनां गुणैरेव स
यो नैव दोषैः कथञ्चन । गुणैरपि न तूपास्यो ये
विरोधिनः इति उक्तम् ॥ ६ ॥

आत्मैवोपासीतेति शब्दादुपसंहारस्यान्यथात्वमिति
। एते गुणोपास्या इति विशेषवचनाभावात् । सर्व-
त्र एवेयिताऽसावुपासितव्यो न तु दोषैः कदाचि-
। विशेष वचनाच्च आत्मैवैवैवधारण मनात्म निवृ-
म् ॥ ७ ॥

प्रकरणभेदान्नवोपसंहारः कार्यः । परो वरीय स्त्वा-
। तावतैव द्युक्तम् ॥ ८ ॥

सर्वविद्या उक्ता सोऽहं नाम विदेवायि नात्मविदिति
। तत् सर्वस्य ब्रह्म नामत्वात्तदुपसंहारः कार्यः । नाम-
सर्वविद्यानां गुणानामुपसंहृतिः । कार्ये च ब्रह्मणि
। तत् कार्या विचारणा । इति ब्रह्म तर्कः इति चेत्
म् । उक्तोऽप्युपसंहारः तत् प्रमाणमप्यस्त्वेव नाम वाच-
। त्वः सर्वविद्यास्तच्चादेकः सर्वगुणैर्विधिन्व्य इति
रुन्यनुतो ॥ ९ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ १० ॥

सर्वाभेदादन्यत्र मे ॥ ११ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्व्याप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १३ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १४ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १५ ॥

गुण्यते क्षोपसंहारोऽनुपसंहारश्च योग्यता विशेषात् ।
गुणैः सर्वैरुपास्योऽसौ ब्रह्मणा परमेश्वरः । अन्यैर्यथाक्रम-
चैव मानुषैः कैचिदेव तु इति भविष्यत् पर्वणि ॥ १० ॥

सर्वगुणयुक्तत्वे नोपासनादन्यत्रैव फले ब्रह्मादयः
भवन्ति । सम्पूर्णोपासनाद् ब्रह्मा सम्पूर्णानन्दनाडवेत् ।
इतरे तु यथा योगं सम्यग्युक्तो भवन्ति हीति पाक्षे ॥ ११ ॥

सर्वेषां मुमुक्षूणां कियन्नियमेनोपास्यमित्याह । प्रधान-
फलस्य मोक्षस्यार्थे आनन्दो ज्ञानं सदात्मैत्युपास्य एव
सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मोपासादिनिश्चितः । सर्वेषां
मुमुक्षूणां फलसाम्यादपचितेति ब्रह्मतर्कः ॥ १२ ॥

भक्तभेदार्थमुपचयापचययोर्भावाच्च सर्वेषां प्रियशिर-
स्त्वादिगुणोपासा प्राप्तिः । नैव सर्वे गुणाः सर्वैरुपास्या
मुक्तिभेदनः । विरिञ्चस्यैव यन्मुक्तानन्दस्य सुपूर्णतिति ।
वाराहे ॥ १३ ॥

इतरे गुणाः फलसाम्यापेक्षयोपसंहर्तव्या ॥ १४ ॥

उपसंहारानुपसंहारः प्रमाणमाह—आध्यानाद्ये चि

आत्मशब्दाच्च ॥ १६ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १७ ॥

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १८ ॥

सर्वे गुणा उच्यन्ते प्रयोजनान्तराभावात् । ज्ञानार्थं मध-
ध्यानार्थं गुणानां समुद्दीरणा । ज्ञातव्याद्येव ध्यातव्या-
गुणाः सर्वेऽप्यतो हरेः । नान्यत् प्रयोजनं ज्ञाना-
हरानात् कर्मकृतेरपि । अथवाज्ञाय पाठाद्वा विद्याभिः
किञ्चिदिष्यत इति परमसंहितायाम् । गुणाः सर्वेऽपि
वेत्तव्या ध्यातव्याय न संशयः । नान्यत् प्रयोजनं मुख्यं
गुणानां कथने भवेत् । ज्ञानध्यान समायोगाद् गुणानां
सर्वशः फलम् । मुख्यं भवेत्तु चान्येन फलं मुख्यं कश्चि-
द्वेदिति वृद्धतन्त्रे ॥ १५ ॥

आत्मेत्येवोपासीतत्यनुपसंहारे प्रमाणम् ॥ १६ ॥

न चानन्दादयः प्रधानस्येत्युक्तिविरोधः । यतः सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मविज्ञानमानन्दं ब्रह्मेतिवदेवात्मशब्द-
गृहीतिः । अत्र ह्येते सर्वे एतन्मो भवन्तीत्युत्तरात् ।
आनन्दानुभवत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च भक्ष्यते । नित्यत्वाच्च
तथाकृति वेद्वादिभिरोक्षर इति वृद्धतन्त्रे ॥ १७ ॥

सर्वगुणानामन्वय आत्मशब्दे भवति । आत्मशब्दे-
'आत्मशब्दः परमस्य प्रयुज्येते इति वचनादिति चेत् सत्यं
स्याच्चैवं आत्मेत्येवेत्यवधारणात् अन्यथा सर्वोपसंहार-
वचनविरोधाः ॥ १८ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १६ ॥

समान एवञ्चाभेदात् ॥ २० ॥

सम्बन्धा देव सन्यत्रापि । २१ ॥

न वा विशेषात् ॥ २२ ॥

दर्शयति च ॥ २३ ॥

संभृतिद्यु व्याप्त्यपि चात् ॥ २४ ॥

अलौकिकास्तस्य गुणा ह्युपास्याः अलौकिकं मुक्ति-
कार्यं यतोऽस्येति कार्याख्यानादन्यत्रादृष्ट एव गुणा
उपास्याः ॥ १६ ॥

अपूर्वत्वेऽपि समाननामैवोपसंहारः । न तु त्रिवि-
क्तमत्वादौनां कादाचित्कानां पृथक्त्वेन । नित्यविक्रान्तरा-
दिष्वनन्तर्भावात् ॥ २० ॥

परमतो सम्बन्धित्वेन नित्यत्वात् त्रिविक्रमत्वादिविष्यु-
पसंहार्यत्वं युज्यते । गुणास्त्रैविक्रमाद्यय संवृत्तव्या न
संशयः । विरिञ्चत्यैव नान्येषां स हि सर्वगुणाधिक्य
प्रति वृत्तन्ते ॥ २१ ॥

न वाक्यशब्देन सर्वगुणगृहीतिः अधिकारि वि-
षेपात् ॥ २२ ॥

सर्वान् गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मादौनामितरेषां
न चैवेति भास्यवेद्यश्रुतिः ॥ २३ ॥

संभृतिद्युव्याप्तौ अपि देवादीनामुपसंहर्तव्ये ता-

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २५ ॥

वेधादर्थभेदात् ॥ २६ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःसुत्यु-
पगानवत्तदुक्तम् ॥ २७ ॥

न्येषां अतएव योग्यताविशेषात् देवादीनामुपास्यास्तु
भूतिव्याप्त्यादयो गुणाः । आनन्दाद्यास्तु सर्वेषां अन्यथा-
ऽनर्थक्यदभवेदिति च ब्रह्मतर्कः ॥ २४ ॥

यस्यां विद्यायां महागुणा उच्यन्ते सोत्तमानाः । इतरा-
न्येषामिति चेत् न पुरुषसूक्तोक्त विद्यायामपि केषाञ्चि-
द्गुणानां मनाम्नानात् सर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणा विशोद्ध-
हताः । तत्रापि नैव सर्वेऽपि तस्मात् कार्योपसंहृतिरिति
ब्रह्मतर्कः ॥ २५ ॥

भिन्वि न विहि ऋगौहीति फलभेदेन सर्वंगः । यत्या-
दीनां तेष्वयोगात् नाधिकारैकता भवेत् । अयोग्योपास-
नादौयुरनर्थं वार्थनाशनमिति हृदयन्ते ॥ २६ ॥

सूक्तस्योपासना कर्त्तव्या न वेति अती ब्रवीति—
नियतस्वाध्यायानन्तरं स्वेच्छया कुशाग्रहणसुत्युपगानव-
देव मोक्षे उपासनाटिब्रह्मविदाप्नोति परमिति मोक्षवाक्य-
शेषत्वादितरेषां तच्चोक्तम् । एतत् साम गायत्रास्ते
इत्यादि ब्रह्मतर्कः च । भुक्ता अपि हि कुर्वन्ति स्वेच्छयो-
पासनं हरेः । नियमानन्तरं विद्याः कुशाग्रेरप्यधीयत

सास्मरायेतत्तत्तु व्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥२८॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥२९॥

गतेरर्थवैतल्यसुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ ३० ॥

उपपन्नस्तुल्यचक्षार्थोपलब्धेर्लौकिकवत् ॥३१॥

इति । कृष्णो मुक्तैरिष्यते वोतमोहेरिति च भारते ॥२७॥

सेच्छयैवेत्यहोक्तस्य मुक्तस्य तत्तन्व्यतीर्णत्वात् तीर्णो

हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति ह्यन्ये

पठन्ति । वायुप्रोक्तो च । स्थितप्रज्ञत्वमाप्ता ये ज्ञानेन

परमात्मनः । ब्रह्मलोके गताः सर्वे ब्रह्मणा च परहताः ।

तीर्णतत्तज्जभागाश्च स्नेच्छयोपासते परमिति ॥ २८ ॥

कनोपि कुर्वन्ति न वेत्याह स्नेच्छया कुर्वन्ति न वा-

चान्यथाययोरभावात् ॥ २९ ॥

अन्यथायाभावे हि मोक्षस्यार्थवत्त्वम् । अन्यथा

मोक्षत्वमेव न स्यात् कदाचित् कर्म कुर्वन्ति कदाचिन्नेव

कुर्वन्ते । नित्यज्ञानाम्बररूपत्वान्नित्यं ध्यावन्ति कैशवम् ।

तीर्णतत्तज्जभागा यो प्राप्तानन्दाः परात्मनः । प्रत्यवायस्य

वन्धस्याप्यभावात् स्नेच्छया भवेदिति ब्रह्माण्डे ॥ ३० ॥

उपपन्नयैवभावः प्राप्तत्वात्तद्व्यपत्तस्य यथा लोके

विध्ययत्वेन विष्णुकर्मणादिकं कृत्वा समाप्तकर्मैच्छया

करोति न करोति च ॥ ३१ ॥

अनियमः सर्वसामविरोधः, शदासुमान्ना-
भ्याम् ॥ ३२ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३३ ॥
अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौ-
पसद्वत्तदुक्तम् ॥ ३४ ॥

प्राप्तज्ञानानामपि केषाञ्चिन्मुक्तिप्राप्तिः केषाञ्चिन्न-
यथोपसंहारनियम इति न मन्तव्यम् । सर्वे शुणा ब्रह्मणैव
ह्युपास्या नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यैरित्युपसंहारविरोधा-
दन्यत्राविरोधात् । न हि काचिद् ब्रह्मवित् स्मृतिमनु-
भवति मुक्ता ह्येव भवति तस्मादाहुः स्मृतिर्हेतोति कौण्डि-
न्यश्रुतेः । यथा केषाञ्चिन्नोद्य एवमन्येषामित्यनुमा-
नाच्च ॥ ३२ ॥

यथा यथाधिकारी विशिष्यते एदमुक्ता वानन्दो विशि-
ष्यते । मनुष्येभ्यो गन्धर्वाणां गन्धर्वेभ्यः ऋषीणामपिभ्या
देवानां देवेभ्यः इन्द्रस्य इन्द्रात् रुद्रस्य रुद्रात् ब्रह्मण उप-
ह्येव अतानन्द इति चतुर्थवेदशिखायाम् । अध्यात्मे च ।
ज्ञानक्षोपासनद्यैव मुक्तावानन्द एव च । यथाधिकार-
देवानां भवत्येवोत्तरोत्तरमिति ॥ ३३ ॥

न चासमत्वेन विरोधो भवति । ब्रह्मधीत्वाहोपा-
भावसाम्यादुत्तनेभ्योऽन्येषां भावाच्च । श्रोतृपटवद्विध्य-
वत् चक्रं चतुरश्रुतो नानाविधा ज्योतिषस्य विभुः ।

इयदामननात् ॥ ३५ ॥

अन्तराभूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३६ ॥

अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तर-
वत् ॥ ३७ ॥

व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ॥ ३८ ॥

तेषां ब्रह्मधियां विरोधः । टीपाभावाद् गुरोर्ग्रन्थादि-
भावात्सोक्तोऽपि नासौ किमु तेषां विमुक्तैरिति च ॥ ३४ ॥

नामाद्यारभ्यप्राणान्तमुत्तरोत्तरमुत्तमत्वमुक्तं न प्रा-
णात् किञ्चिद्भूय उक्तं तथापि पूर्ववत् स्यादिति न
वाच्यम् । प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूयान्न प्राणाद्भूयान्न प्राणो
ह्येव भूयान्नन्माद्भूयान्नामेति कौठरय्य श्रुतेः ॥ ३५ ॥

यथा भूतग्राम एकस्मादेक उत्तमोऽस्त्येव । एवं
प्राणादपि परमात्मानमन्तरा विद्यत इति चेन्न । प्राणा-
दुत्तमाभावे प्रमायनकम् । अन्यत्रोत्तमाभावेन प्रमाणं
दृश्यते चान्यत्रोत्तमत्वम् ॥ ३६ ॥

प्राणस्य सर्वोत्तमत्वे परमात्मनः भेदानुपपत्तिः ।
अन्येभ्यः प्राणस्योत्तमत्वं तस्मात् परमात्मनो ह्युप-
दिष्टम् ॥ ३७ ॥

नेति चेन्न । उक्तं प्राणात् परमात्मन उत्तमत्वं पूर्वो-
क्ताध्याहारेण । एष तु वा अतिवदतीति विशेषं सन्ति हि
यथेतरेषु विशेषणम् । उत्तमत्वं देवानां मक्तादपि हि

सैव हि सत्यादयः ॥ ३६ ॥

कामादितरव तव चायतनादिभ्यः ॥ ४० ॥

आदरादलोपः ॥ ४१ ॥

मानवात् । तेभ्यः प्राणस्य तस्माच्च नित्यमुक्तस्य वै हरेरिति
च वृहत्तन्त्रे ॥ ३८ ॥

कृतिर्निष्ठाज्ञानमित्यादौना भेदात् बहव उक्तमा इति
चेत् न सत्यादिगुणास्तस्मादेव परदेवता याः स्वरूपभूताः
ब्रह्मतर्कैश्च नामादिप्राणपर्यन्तादयो हि सत्यादिरूप-
वान् तस्मै नमो भगवते विष्णवे सर्वजिष्णवे इति ।
सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणा समुदीरिताः । तस्मै नमो
भगवते यस्मादेव विमुच्यते इति । आध्यात्मन्त्रे ॥ ३९ ॥

प्रकृतेरपि जन्मादे ससारप्राप्ते किमिति नामादित्व
पाठ इत्यधीक्ष्यते । स्वेच्छयेव मूलस्थाने स्थितोऽन्यत्र वाव-
तारान् करोतीश्वरेच्छानुसारेणैव सर्वायतनाः सर्वकालाः
सर्वावस्थाः सर्वेच्छाः सर्वज्ञानब्रह्मा बन्धिका सैषा प्रकृति-
रितिषत् स श्रुतेः । नामादयस्तु ब्रह्त्वान्मोक्षकत्वात्
परोऽपि च । उभयोरप्यभावेन यथा व्यक्तं न तूदितम् ।
श्रुतो तथा जीवपरावुच्येच्यते किञ्च नेतरत् नोच्यते तत्तदा
तत्त्वद्वयं वै समुदाहृतमिति ब्रह्मतर्कैः ॥ ४० ॥

अब्रह्मत्वेऽपि भक्तिविशेषादेवोपासनाद्यलोपस्तस्या
भवति । यथा श्रीनित्यमुक्तापि प्राप्तकामापि सर्वदा ।
उपासो नित्यशो विष्णुमेव भक्तो हरेर्भवेदिति वृहत्तन्त्रे ॥ ४

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४२ ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्वाप्रति-बन्धः
फलम् ॥ ४३ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४४ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्वि वलीयस्तदपि ॥ ४५ ॥

अनादिकाले भगवत्सम्बन्धित्वाद् युज्यते च नित्यमक्तं
तस्याः । द्वावेता वनादिनित्या वनादियुक्तौ नित्ययुक्ता
वनादिक्तौ ये द्वेयं परमा या च प्रकृतिः रमतेऽस्यां परमा
रमते ह्यस्मिन् प्रकृतिस्तस्मिन् रमते परमो न स्वस्मिन्
प्रकृतिरत एनमाहुः परमा इतीति गोपवनश्रुतिवच-
नात् ॥ ४२ ॥

दर्शनायं ह्युपासनं तच्च श्रवणादेरेव भवति । अतः
किमर्थमित्यत उच्यते । तन्वनिशयो वेदार्थनियमय ब्रह्म-
दृष्टेः पृथगीव हि शब्देनास्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतिं सूचयति । श्रवणादि-
फलं चाज्ञानविपर्ययादिदर्शनप्रतिबन्धनिवृत्तिः । ब्रह्मतर्क-
श्च । श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । संश-
यश्च पराण्यद्य चभते ब्रह्मदर्शनमिति ॥ ४३ ॥

न च श्रवणादिमात्रेण ब्रह्मदृष्टिर्भवति । किन्तु सति
कर्तव्ये न यथा युक्तं तथैव भवति आचार्यवान्
पुरुषो वेदेति ह्युक्तम् ॥ ४४ ॥

शुरुप्रसादः सुप्रथितो वा वलवानिति निगद्यते ।

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवेत्
॥ ४६ ॥

ऋषभादिभ्यो ब्रह्मविद्यां ज्ञात्वापि सत्त्वकामेन भग-
वांस्त्वेव मे कामे व्रूयाच्छ्रुतं ह्येवं मे भगवद्दृग्गैभ्यः प्राचा-
र्यात् ह्येव विद्या विदिता साक्षिष्ठं प्रापयतीति वचनात् ।
अत्र हि न किञ्चन विद्यायत्यनुज्ञानात् । उपकोपलवच-
नाच्च लिङ्गभूयस्त्वाद् गुरुप्रसाद एव बलवान् तर्हि ताव-
तालमिति न मन्तव्यं श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिस्तदपि
कर्त्तव्यम् । वाराहे च । गुरुप्रसादो बलवान्न तस्मा-
बलवत्तरम् । तथापि यवपादिषु कर्त्तव्यो मोक्षसिद्धये
इति । ४५ ।

न च पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमः समग्रानुग्रहकं
चेत् पद्यात्तु नः प्रकरोति स्वयमेव तदा विकल्पः स्यान्मा-
नसक्रियावत् । यथोभयोर्ध्यानयोः समयोः । पूर्वप्राप्तमो-
लब्धः स्वयमेव गुरुर्यदि । गृह्णीयादविचारेण विकल्पः
समयोर्भवेत् । समग्रानुग्रहाभावात् सत्त्वकामः स्वक-
गुरुम् । ऋषभाद्यनुज्ञया चैव प्रायस्तस्यास्य युज्यत इति
सहचिन्त्ये । 'समग्रानुग्रह' कथित् स्वयमेव समो यदि ।
कुर्यात् पुनश्च गृह्णीयादविरोधेन कामतः । ध्यानयोः
समयोर्यद्विकल्पः कामतो भवेत् । एवं गुरोर्द्वितीयस्य
विकल्पो ग्रहणेऽपि चेति महासंहितायाम् । ४६ ।

अतिदेशाच्च ॥ ४७ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४८ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४९ ॥

नृत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ५० ॥

अनुबन्धादिभ्यः ॥ ५१ ॥

ब्रह्मोपास्य ब्रह्मोपचरन् तच्छृणु हि ते त्वामवत् ।
यदा ब्रह्मोपचरेयं मासुपचरेयं चान्येऽस्माद्विधाः । ये य-
स्यतानुपास्य तानुपचरन् तेभ्यः शृणु हि ते त्वामवन्त्विति
पीथ्याय नृत्यावतिदेशाच्च ॥ ४७ ॥

न च कर्मणैव हि संसिद्धिमाप्तिता जनकादय-
श्चत्वादि नान्यन्मोक्षसाधनम् ।

तमेवं विदित्वा तिसृषुमेति नान्यः पन्था विद्यते अय-
नयेति निर्धारणाद्विद्यैव मोक्षः ॥ ४८ ॥

न केवलं विद्याया किन्तु अपरोक्षज्ञानेनैव च सर्वान्
परो मायया मिमीते दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेणेति कौशि-
कंश्रुतेः ॥ ४९ ॥

सावधारणा बलवती श्रुतिः । इन्द्रोऽग्नमेधान् अत-
मिष्टापि राजा ब्रह्माण्मोक्षं तमुवाचोपमय, न कर्मभिर्न
धनेनैव चान्यैः पश्येत्सुखं तेन तत्त्वं ब्रह्मोहीति च बल-
वसिद्धम् । नास्य कृतः कृतेनेत्युपपत्तिश्च कर्मणा व्यथ्यते
जन्तुर्विद्याया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः

प्रज्ञान्तरष्टयकत्ववत् दृष्टं तदुक्तम् ॥ ५२ ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्भूत्युपलब्धे हि लोका-
पत्तिः ॥ ५३ ॥

पारदर्शिन इति युक्तिमङ्गवद्वचनम् । अतो न प्रमाणा-
न्तरबाधः कर्मण्यैवेत्ययोग्यवच्छेदः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

न केवलं यवणादिभिर्गुरुप्रसादेन च ब्रह्मदर्शनं किन्तु
भक्त्यादिभिरपि । सर्वैलक्षणसम्पन्नः सर्वतो विष्णुतत्परः ।
यद्गुरुः सुप्रसन्नः सन् दद्यात्तन्नाम्यथा भवेत् । तथाप्य-
नादिसंसिद्धभक्त्यादिगुणयोगतः । समेद् गुरुप्रसादश्च
तस्मादेव च तद्वेदिति । भक्तिर्विष्णो गुरो चैव गुरोर्नि-
त्यप्रसन्नताम् । दद्याच्छ्रमदमादिय तेन चैते गुणाः पुनः ।
तैः सर्वेर्दर्शनं विष्णोः यवणादिकृतं भवेदिति च नारायण-
तन्त्रे । उपासनाभेदेन दर्शनभेदः । ततोक्तं कमठश्रुती ।
अन्तर्दृष्टयो बहिर्दृष्टयोऽवतारदृष्टयः सर्वदृष्टय इति देवा-
वाच सर्वदृष्टयस्तेषु चोत्तरोत्तरं मा ब्रह्मणोऽन्येषु यथायोगं
यथा ज्ञाचार्या आचक्षत इति । अध्यात्मरे च दृष्टैव
अवताराणां मुच्यन्ते केचिदक्षसा । दर्शनेनान्तरज्ञानां
देवाः सर्वत्र दर्शनात् । तेषां विशेषमाचार्या वेत्ति सर्व-
ज्ञता इति ॥ ५२ ॥

न सामान्यदर्शनमात्रेण मुक्तिः यथा सत्युन्मात्रात् हि
लोकापत्तिमात्रमुक्तिसामान्यदर्शनादोक्ता मुक्तिर्योग्यात्म-
दर्शनादिति नारायणतन्त्रे । मुच्यते नात्र सन्देहो दृष्ट्या

परैश्च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५४ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५५ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५६ ॥

अङ्गाववडास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५७ ॥

तु स्वात्मयोग्ययेति च दर्शननात्मयोग्येन भुक्तिर्नान्येन
केन चिदिति आध्यात्म्ये भक्तिरैवेन नयति दर्शयति भक्ति-
यः पुरुषो भक्तिरेव भूयसीति माठरयुतेः । न परमा-
त्मनो दर्शनमिति चेत् न, तस्यैव आत्मा विद्यते ब्रह्मत्वमिति
युतेः । कथं तर्ह्येषा युतिः ॥ ५३ ॥

परमात्मरैव भक्त्या दर्शनं प्राप्य भुक्तिं ददातीति
प्रधानसाधनत्वात् भक्तिः करणत्वेनोच्यते । मायावैभवे च
भक्तिस्यः परमो विष्णुस्तथैवेन वगे नयेत् । तथैव दर्शनं
यातः प्रपद्यान् भुक्तिमेतथा । सेहानुपन्योयन्तस्मिन् बहु-
मानपुरःसरः । भक्तिरित्युच्यते सेव कारणं परमोगितुरिति ।
सर्वमिदानीं ब्रह्मनि प्रवृत्तेय ॥ ५४ ॥

लोकांगानां पृथगुत्पत्तेर्नानादियोग्यतापेक्षयेति न
मन्तव्यम् । कुतः ? अंगांगिनारेकत्वमेव । अंगिकसंगि-
गितशरीर एवांगस्य भावात् ॥ ५५ ॥

ज्ञानादिभेदे विद्यमानेऽपि न अंगांगिनी पृथग्भाव
एव तदुपासनादिभोगादयस्य । परमसंहितायाश्च । अंगि-
नस्तु पृथग्जाता अशास्तस्यैव कर्माणा । पुनरैक्यं प्रपद्यन्ते
नात्र कार्या विचारणेति ॥ ५६ ॥

अष्टाद्यह्मदेवता च ब्रह्मोपासनादिप्रतिमासु प्रतिवेदं च

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५८ ॥

भूम्नः क्रतुवत् ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५८

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ६० ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ६१ ॥

नोपसंक्रियते । द्वियन्दात्, समत्वाद्दोत्तमत्वाद्वा नाङ्गदेवा-
द्युपासनम् । उपसंहार्यमित्याहुर्वेदसिद्धान्तवेदिन इति ।
ब्रह्मतर्कवचनात् ॥ ५७ ॥

सर्वदेवतामन्या यथा धीयन्त एवमविरोधो वा ।
उपासनाङ्गदेवानां परमाङ्गतया भवेत् । उपसंहृतिविशेषे
तु फलानामन्यथा न तु । पुनःपाणां विशेषाद्वा यथायोगं
भविष्यतीति वृहत्तन्त्रे ॥ ५८ ॥

सर्वगुणेषु भूम्नः गुणस्य ज्यायस्त्वं क्रतुवत् सर्वत्र सहभा-
वात् दौर्घ्याप्रापणोद्योदनोये सवनवयावभृथात्मकः क्रतुः ।
भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमीपां विधत्ते ।
तस्माद्भूमा गुणती यै विशिष्टो यथाक्रतुः कर्म मध्ये
विशिष्ट इति गोपवनश्रुतिः ॥ ५९ ॥

शब्दोऽनुगा तथैवाग्नौ योग्यताभेदतः सदा । ब्रह्मादौ-
नामिकमर्थं वसुधा दर्शयन्ति हि । अतः पूर्णत्वमोक्षस्य
ज्ञानैवैपां प्रदृश्यते । अतः फलस्य नानात्वं नानैवोपासनं
त्यत इति ब्रह्मतर्कः । अतो भूमत्वमपि नानैवोपा-
स्यते ॥ ६० ॥

स्वयोग्योपासनान्तरं समाप्यापि कस्यचिदुपासनं

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् न वा पूर्वहेत्व-
भावात् ॥ ६२ ॥

अङ्गेषु यथाययभावः ॥ ६३ ॥

शिष्टेषु ॥ ६४ ॥

समाहारात् ॥ ६५ ॥

विकल्पनं भवति विशिष्टफलापेक्षया । सुत्रार्थमात्मयोग्यं
हि कार्यमेव ह्युपासनम् । नृसिंहादिकमन्यच्च दुरितस्य
निवृत्तये । उपासते यथायोगं न वा फलविभेदत इति
ब्रह्मतर्कः ॥ ६१ ॥

यस्य यस्य हि यः कामस्तस्य तस्य ह्युपासनम् । तादृ-
शानां गुणानाञ्च समाहारं प्रकल्पयेत् । यकामत्वान्मु-
मुक्षूणां न वा तेषामुपासनम् । तुल्यार्थमीश्वरस्यैव न
चोपासा विदुष्यतीति ब्रह्मन्ते ॥ ६२ ॥

अङ्गदेवतानां यथा परमेश्वराङ्गाश्रयत्वं चक्षुषोः सूर्यो-
ऽलायतेत्यादिना तथा भावना कर्तव्या यस्मिन् यस्मिन्
यो हि चाङ्गे निविष्टः परस्य चिन्तयः तथा तथैवेति पोत्रा-
यण श्रुतेः ॥ ६३ ॥

अङ्गैः पराद् ये हि देवाः विसृष्टास्तत्तद्गुणान्
परमे संहरेत तांथापि तत्रैव विचिन्त्य देवान् स्थानं
ममुक्षुः परमे ब्रजेतेति कात्यायनश्रुतौ ॥ ६४ ॥

समाहारवचनाच्च ॥ ६५ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६६ ॥

न वा तत् सहभावाश्रुतेः ६७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६८ ॥

इति श्रौतप्रमाणद्वैपायनकृत ब्रह्मसूत्रे तृतीया
ध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

—

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

साधारण्यात् सर्वगुणाः परस्य समाहार्यास्तत्त्वदृशो
मुमुक्षोरिति माण्डूक्यश्रुतेश्च ॥ ६६ ॥

न चाहदेवेतोपसंहारः कार्यः उपसंहारस्य सहायव-
णात् ॥ ६७ ॥

सत्यं ज्ञानं परमानन्दरूप आत्मैवेवं नित्यदोषासनं
स्यात् । नान्यत् किञ्चित् समुपासते धीरः सद्गुणैर्देव
गुणा उपासते इति कमठश्रुतो ॥ ६८ ॥

इति श्रौतप्रमाणद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ।

—

ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन् पादे-उच्यते यद्दर्शनार्थमुपास
नोक्ती तस्माच्च दर्शनात् सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरिति वादरायणो
मन्यते य यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते

शेषत्वात् पुरुषार्थवाहो न्ययाऽन्येष्विति जे-
मिनिः ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

यांश्च कामान् तं तं लोकां जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं
ज्ञात्वेदूति काम इति शब्दाद्यस्त्वेव मोक्षसाधनत्वम् ॥ १ ॥

ज्ञानस्य स्वर्गादिषु तत्साधनकर्मशेषत्वेन सर्वं धना-
हेहतो वै गृहहास्य प्राप्नुयन्ति धीरा न स्वधीराः कुतश्चिदिति
कैमिनिः ॥ २ ॥

ज्ञानिनामेव देवादोनामाचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

यदेव विद्यया करोति ग्रहयोपनिषदा तदेव बोध्यं व-
त्तरं भवतीति शेषत्वश्रुतेः ॥ ४ ॥

कर्मैव देहं देविक मानुषं वाप्यन्वारभेन्नापरास्तत्र
हेतुः । भोगांस्तदोयांश्च यथा विभागं ददाति कर्मैव शभा-
शुभं यदिति भाठरव्ययुतेय । संग्रह्यैः प्राधान्यं दर्शयति ॥ ५ ॥

ज्ञानो च कर्माणि सहोदितानि कुर्यादकामः सततं
मवेक्षोक्त इति कमठयुतौ ज्ञानवतो विधानात् ॥ ६ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि
नान्यथा तोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे इति ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात्तुवादरायणस्यैवंतद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुल्यन्तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

असार्वचिकी ॥ १० ॥

ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गो ज्ञानादेव सर्वे
कामाः सम्पद्यन्ते स यथा यथा कर्म कुरुते तथा तथा
अधिको भवतीति कौठरव्यवृत्तेः । युधिष्ठिरादौना राजसूय
यागादिना फलाधिक्यदर्शनाच्चेति वादरायणमतम् । ८ ।

‘राजसूयादिकृतावकृतौ च सममेव तेषां विज्ञानम् ।
विज्ञानमेतत् सर्वेषां मुनीनां ब्रह्मदर्शनात् । स्यादेव भोक्षो
नान्यस्मादिति तत्रापि चित्तात् । स्वर्गादयः कर्मण्येव
नान्येनेत्यपरे विदुः । ज्ञानेनाधिक्यमित्याहुर्नेमिन्याद्याय
केचन । अदृष्टमेव ज्ञानेन दृष्टं नैवोपलभ्यते । इति केचि-
द्दिदः प्राहुर्व्यासशिष्या इमेऽखिलाः । यस्मादयासमतः सर्वं
सत्यमेव ततोऽखिलम् । यथाकाशस्त्वनन्तोऽपि व्याप्तो
हस्तावधिस्रुथा । प्रादेयाऽपि हि सत्त्वेन तथैवेया मतानि
तु । खयन्तु भगवान् व्याप्तो व्याप्तज्ञानमहायमान् । अन-
न्ताकाशवत् पश्यन् निखिलं पुरुषोत्तमः । ज्ञानेनैवाप्यते
सर्वं कर्मणा चाधिकं भवत् । इति प्राह महायोगो पुम-
र्थानां विनिर्णय इति भविष्यत्पर्वणि । ज्ञानिनामपि
देवानां विशेषः कर्मभिर्भवेत् । चोर्णे कृते वा ज्ञानस्य न
विशेषोऽस्ति कर्मण्येति ब्रह्मतर्कः ॥ ९ ॥

सर्वेषां पुरुषार्थापेक्षित्वान्ज्ञानाधिकारितेत्यतः प्राह
न सर्वेषामधिकारः ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

अध्ययनमाववतः ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

न कोट्यो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु । सोमा
धिकारो वेदोक्तो ब्रह्मणोऽपि शताधिके । यथा तथैव संख्येया
प्रजास्त्रासु कियान् जनः । ज्ञानाधिकारो स प्रोक्तो विष्णु-
पादैकसंख्य इति वचनात् सुखापेक्षासाम्येऽपि विभाग
इत्यतेऽधिकारायम् ॥ ११ ॥

कस्याधिकार इत्यत आह । अवैष्णवस्य वेदेऽपि ह्यधि-
कारो न विद्यते । गुरुभक्ति विहीनस्य श्रमादिरहितस्य
च । न च यर्णवरस्यापि तस्मादध्ययनान्वितः । ब्रह्मज्ञाने
तु वेदोक्ते ह्यधिकारो सतां मत इति ब्रह्मतर्के । पठेद्दे-
वानयार्थानधीयीताय विचार्य ब्रह्म विन्देदिति च कौषा-
थ्ये श्रुतिः ॥ १२ ॥

न सानान्ये नाधिकारो देवादीनाम् । अथ पुमर्थं सा-
धनान्यर्थो धर्मज्ञानमित्युत्तरोत्तर तन्नाधिकारिणो मनुष्या
ऋषयो देवा इत्युत्तरोत्तरमिति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ १३ ॥

अथ मुनिरमौनय मौनं निर्विन्दाय ब्राह्मणः । स
ब्राह्मणः केन स्यात् येन स्यात् तेनेदृश एवेति ज्ञानिनो
यथेष्टाचरणं विधीयत इत्यत आह । न विधिज्ञानिनस्तु-
तयेऽनुमतिनात्र वा युज्यते च ॥ १४ ॥

कामचारेण चैके ॥ १५ ॥

उपमर्दञ्च ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्देहि ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

कामचाराः काममग्नाः कामवादाः कामिनैवेमं
लोकमुत्सृज्याथ परात् परमौयुरनारम्भमिति च के
पठन्ति ॥ १५ ॥

ओमित्युच्यन्तरिममात्मानमभिपश्योपमृदय पुण्यं
च पापं च काममाचरन्तो न ब्रह्माणुव्रजन्तीति चतुर
श्रुतो ॥ १६ ॥

न तावत् कामचाराणां ज्ञानेऽधिकारः । य इमं परमं
गुह्यमूर्ध्वरेतःसु भाषयेत् न तथा विद्यते भूयान् यं प्राप्या-
न्येऽपि भूयेसे इति माठरश्रुतेः ॥ १७ ॥

पातयत्यायाथ सन्ध्यामुपासतेमां सन्ध्यामुपासते
ब्रह्मैव तदुपासतेऽथ देवान् मे लुह्याद्देवानावत्तंयौत
नान्यत् किञ्चिदाचरेद्य सुरां पियेत् । न पञ्चाण्डुं भक्षयौत
न भृशं वदेत् न विस्मरेतात्मानं सोमं पिबेत् हुतशेषेष घर्त-
येदित्युक्ताचार परामर्शेन विधिवन्वर्जितत्वेन कामत
एव तस्य चरणं कामचार इति जैमिनिर्मन्यते । न च
निषिद्धं कर्म कर्तव्यमेवेति चोदना । ब्राह्मणो न च हस्तप्य
इत्याद्यपवादय ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेत् नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥
भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

अनुष्ठेयानां मध्यत एव कामतत्परणं कान्तो निवृत्ति-
रिति वादरायणो मन्यते केन स्याद् येन स्यात्तेनेदम
एवेति साम्यश्रुतेः । यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतमस्य मानवः ।
आत्मन्येव च मनुष्टुत्य कार्यं न विद्यत इति भगवद-
चनाच्च ॥ १९ ॥

केन स्याद् येन स्यादिति विधिर्वा । यथा वेदधारणं
त्रैवर्णिकानां विहितं नान्येषाम् । एवं स्वमतानुसारिणी
प्रवृत्तिर्ज्ञानिनां विहिता । न तवाधर्मशब्दा कार्या नान्ये-
षामिति वा । स्वेच्छैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणी विधिनोदिता ।
नाशब्दं तस्मत्तं कापि विष्णुः प्रत्यक्षबोदना । इत् रेयां न
विहिता स्वेच्छावृत्तिः कथञ्चनेति हि ब्राह्मे ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमेव स्वेच्छाचरणं न विधिः । तैरपि
सामान्यविधि श्लोकारादिति चेत् । नापूर्वत्वात् परव-
शत्वात् । सर्वविध्यतिक्रमेण स्तुतिमात्रविशयत्वं परब्र-
ह्मण एव हि । विधोनां विधयस्त्वन्ये ब्रह्मणः स्वेच्छया
कृतौ । परस्य ब्रह्मणो ह्येवं सर्वविध्यतिदूरत इति हि
ब्रह्मतर्कः ॥ २१ ॥

यथा विधानमपरे विधिर्भावे प्रजायते । ब्रह्मणः पर-
मस्यैव सर्वविध्यतिदूरत इति हि चतुरश्रुतौ ॥ २२ ॥

पारिल्लवार्थो इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥ ।

अतएव चाग्नीन्वनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादि श्रुतेरखवत् । २६ ॥

शमदमाद्युपेतं स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया
तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

केन स्याद येन स्यादित्यादय स्थिरत्वनिवृत्त्यर्था
इति चेन्न त्रैधाह याव ज्ञानिनो विधिनियताः, अनियताः,
स्वेच्छानियताः, इति विधिनियतामनुष्या अनियता हि
देवा ब्रह्मैव स्वेच्छानियतमिति गोपवनश्रुती विशेषित-
त्वात् ॥ २८ ॥

एव सति विधिवाक्याना स्वेच्छावृत्तिवाक्यानाञ्च
सम्बन्धो भवति ॥ २९ ॥ ।

अतएव ज्ञानस्य मोक्षदानेनाग्निहोत्राद्यपेक्षा ब्रह्म-
तर्कै च । येषां ज्ञान समुत्पन्न तेषां मोक्षो विनिश्चितः ।
शुभकर्मभिराधिका विपरीते विपर्यय । स्वेच्छानवृत्त्यै
भवेद् ब्रह्मणः प्रायशस्तथा । देवानामपि सर्वेषां विशेषा-
दुत्तरोत्तरमिति ॥ ३० ॥

सर्वधर्मापेक्षा च ज्ञानस्यात्यन्तौ विविदिषन्ति न
यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश्रमेनेति श्रुतेः । यथा गतिनिष्प-
त्यर्थमग्नादयो ऽपेक्षन्ते । न विनिष्पन्नगतेर्ग्रासादि-
प्राप्तौ ॥ ३१ ॥

यद्यपि ज्ञानेनैव भावो नियतस्तथापि ज्ञानी शमद-

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणाल्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ।

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

माद्युपेतः स्यात् । आचार्याद्विद्यामवाप्ये तमात्मानमभि-
पश्य शान्तो भवेदान्तो भवेदनुकूलो भवेदाचार्यं परिचरेत्
परिचरेदाचार्यमिति माठरश्रुती ज्ञानिनोऽपि तद्विधेः ।
ब्राह्मीं यावत् उपनिषद्ः द्यूमेति तस्यैव तपोदमः कर्मैति
प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनं यो वा एतमुप-
निषद् वेदेतिज्ञानाङ्गतया तेषां अवश्यानुष्ठेयत्वात् यस्य
ज्ञानं यस्य मोक्ष इति नाम विचारणा । तस्य शान्त्यादयो-
ऽङ्गानि तस्मात्तेषामनुष्ठितिः । अवश्यं करणीयास्मादन्यथा-
स्वफलं भवेदिति चाग्नेये । तुशब्दः पूर्णफलायं सूच-
यति । ३७ ॥

यदि ह वा अथैवं विनिश्चितं भव्यतीतैवमेव स भव-
तीति सर्वान्नानुमितिः प्राणाल्ययविषया । न वात्य जीवि-
ष्यन्निति होवाच कामोन् सदधानमिति दर्शनात् ॥ २८ ॥

अन्यायावरणमावेन हि ज्ञानस्यावाधनम् । अतो
विद्वानपि न्याय्यं वर्त्तन्तीत्युक्तमसिद्धये इति च ब्रह्मतर्कः ॥ २९ ॥

अतीतानायतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः । एतादृशो-
ऽपि नाचारं शीतं आसन्नं विषज्जं वेदिति श्रीहरिदं-
शेषु । ३० ॥

स यत्र तदेवं मन्वान एव पश्यन्व कामं चरति चरेन्न

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३७ ॥ .

सहकारित्वेन च । ३३ ॥

सवेथापि तु त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

काम भक्ष्योत न काममनुवर्त्तेति कौण्डिन्य युतो । अत
इत्यल्पफलकत्वं सूचयति न निषिद्धानि वर्त्तेत पूर्णज्ञान
फलेच्छयेति पादो ॥ ३१ ॥

न केवलं निषिद्धाकरणेन पूर्यते कर्त्तव्यञ्च यथाश्रम-
विहित कर्म । पञ्चनपीनमात्मनं कुर्यात् कर्म विचार-
यन । यदात्मानं सुनियतमागन्धोत्कर्षमाप्नुयादिति कौठा-
रययुतौ विहितत्वात् । अपिगण्डो वर्णधर्मसमुच्चयार्थः ॥ ३२ ॥

यथा राज्ञः सह कार्ये मन्त्रो तथा ऋतेऽत्र चित्तिपः
कार्यं मृच्छेत् । एव ज्ञानं कर्म विनापि कार्यं महाव
भूत न विचारं कुतश्चिदिति कमठयुतौ सहकारित्वो-
क्तेयः । ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव सर्वकार्यं कृतोऽपि तु ।
आनन्दो ऋते कायाच्छुभं कृत्वा विवर्द्धते इति च ब्रह्माण्डे ।
सर्वदुःखनिवृत्तिस्तु ज्ञानिनो निश्चितैव हि । उपासया
कर्मभिश्च भक्त्या आनन्दचित्ततेति बृहत्सन्धे । धर्मस्वरूप-
चित्तत्वाद् यो यो देवो मनोगतः । स एव धर्मो विज्ञेयो
न ह्येते लोकसंमिता इति च पादो ॥ ३३ ॥

सर्वप्रकारेणोत्साहेऽपि ये ज्ञानयोग्यास्त एव ज्ञानं
प्राप्नुवन्ति नान्ये । य आत्मा अपहत पाप्मा विजरो विमृ-
त्युर्विशोको विजिघृक्षुः पिपासु सत्यकानः सत्यसंकल्पः
सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति शुक्लाचार्योपदेशस्त-

अनभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहञ्च ॥ ३८ ॥

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

स्येऽपि विवेचनविषयीतज्ञानभाष इन्द्रः सम्यग्ज्ञानमित्य-
भयविविलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

दैवीमेव सम्पत्तिं देवताभिगच्छन्ति आसुरोमेवासुरा
नैतयोरभिभवः कदाचित् स्वभाव एव ह्यवतिष्ठत इति
स्वभावानभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

सम्यग्ज्ञानविषयीतज्ञानयोरन्तरा स्थितानामपि
देवासुरभावयोर्द्वाण्यं दृष्टेः ॥ ३६ ॥

असुरा आसुरेणैव स्वभावेनैव कर्मणा । ज्ञानेन विष-
रीतेन तस्मां यान्ति विनिश्चयात् । देवा दैवस्वभावेन
कर्मणा चाप्यभंगयम् । सम्यग्ज्ञानेन परमां गतिं मृच्छन्ति
वैष्णवीम् । नानयोरन्यथाभावः कदाचित् क्वापि विद्यते ।
मानुषा मिथमतयो विमिश्रगतयोऽपि चेति स्वान्दे ॥ ३७ ॥

शृणु वै वीर सश्रमुग्रं दमायनम्यमन्यमति नैति निग्र-
मानः । एधमानाऽटिः दृष्टित्मभवस्य राजावोच्छ्रय विश्व इन्द्री
अनुधानिति विशेषानुग्रहञ्च दर्शयति देवेषु परमेश्वरस्य ।
असुरान् दमयन् विष्णुः स्ववश्याम्यसुरावयन् । पुनः पुनः
जानुषांसु सृता या वर्त्तयत्व माविति भविष्यत्पूर्वणि ॥ ३८ ॥

देवभागादसुरभाग एव बहुलः । तस्मात्त जनता-

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्भू-
पाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद्व्योगात् ४१

मियादिति लिङ्गात् । चयब्दात्ततः कनौयस एव देवा
ज्यायसा असुरा इति श्रुतेः । असुरा बहुला यस्मात्-
स्मान्न जनता मियादिति ब्राह्मे । ३८ ॥

असुरजातेरेवासुरत्वं देवजानेरेव देवत्वं जैमिनेरपि
सिद्धमेव । नासुरा देवीं न देवा आसुरीं न मनुष्या देवो-
मासुरोश्च गतिमोयुरात्मोयां जातिमनुभवन्ति इति नियम
श्रुतेः । नासुराणां देवरूपं न देवानामासुरं न चोभय
मनुष्याणाम् । यो यद्रूपः स तद्रूपो निमर्गो ह्येव भव-
तीति तद्रूपत्वश्रुतेः । तं भूतिरिति देवानुसा चक्षिरे तं
बभूवस्तस्माद्दार्थ्यं तर्हि सप्तो भूर्भुवश्चरित्वेव प्रश्नसित्यभू-
तिरित्यसुरास्तेह परावभूवुरिति देवासुराणां भावाभाव-
श्रुतेः देवानां भूतिरित्वेव मनो विष्णो स्वभावतः । असु-
राणामभूतित्वे नैतत् नियमताऽन्यथा । देवाः पापाभिभू-
तत्वात् प्रह्लादाद्या बभूविरे । अतः सुगतिरेतेषां नान्यद्व्य-
व्यत्ययो भवेदिति चाध्याक्षेपः ॥ ४० ॥

न च परमात्मैश्वर्यादिकमाकाङ्क्षां ब्रह्मादीनामपि
माकाङ्क्षां किमु परस्येति सूचयितुमपि शब्दः । चय-
ब्दसु ज्ञानार्थिनां पूर्वोक्तादित्यं भावान्तरसूचकः । अयोग्य-
मारोहन् प्रपतनं हि दृश्यते । एवमयोग्यस्य परमात्मै-
श्वर्यस्य ब्रह्मादिपदस्य वाकाङ्क्षायां पतनमनुमीयते न दृक्

उपपर्वमपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् ॥४२॥

बहिस्तुभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

पदमन्विच्छेन कृत एव हरिगुणान् । इच्छन् पतति
पूर्वस्मादधस्ताद् यत्र नोत्थितिरिति ब्रह्माण्डे । स्वकीय-
मिच्छमानस्तु राजाद्याः पातयन्ति हि । एवमेवं सराद्याश्च
हरिश्च स्वपदेऽङ्कमित्याद्यनुमानरूपयाप्याच्च मायाभिरुत्-
मिसृजत इन्द्राद्यामाकरुजतः अवदस्य, रधुनया इति च
श्रुतिः ॥ ४१ ॥

उपदेवपटन नाकाङ्क्षामित्येके । भावमशनवदपि परव-
देव । तद्योऽहमिन्द्रायुज्य गाखावां यथर्षीन् प्रजापतीना-
काङ्क्षे देवं न गन्धर्वान् प्रियाधराच्च नृमिहानिति ब्रह्मत
संहितायाच्च । न देवानभिनाङ्क्षेत कृत एव हरिगुणान् ।
प्राजापत्यान्ना चार्यांश्च गान्धर्वादीनपि क्वचित् । ऋष्यादिषु
विशेषे तु टोषो नेव विशेषित इति विशेषदर्शनार्थमेक-
इत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

देवर्षीणां गन्धर्वाणां पटाकांचः पतेदध्रुवम् । अन्यत्र
शुभमाकांचत्र पतदविरोधत इति श्रुतिः । नानात्वमेव
कामानां नाकामः कः च दृश्यन्ते । अतो विरुद्धकामः
स्यादकामस्तेन भक्षत इत्याचाराच्च ॥ ४३ ॥

यौ ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि फलं स्वामिनां देवा-
नामेव भवति । यदु किञ्चे माः प्रजाः शुभमाचरन्ति देवा
एव तदाचरन्ति । यदु किञ्चे माः प्रजा विजानते देवा एव

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तं चैहि परिक्रीयते ॥४५॥

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो
विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहीणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

तद्विजानते । देवानां ह्येतद्भवति स्वामी हि फलमश्रुते ।
नाम्नामी कर्म कुर्वाण इति माध्यन्दिनश्रुतेरित्याद्ये यौ
मन्यते ॥ ४४ ॥

यत्र यागेषु ऋत्विजामपि फलदर्शनादस्य फलं प्रजा-
नामपि भवतीत्यौडुलोमिर्मन्यते तदर्थं देवैः क्रियमाण-
त्वात् ॥ ४५ ॥

तृतीयः सपक्षः देवानां प्रापनादिकर्माणि सहकार्या-
न्तरत्वेन प्रजा विधीयन्ते । यथा प्रजावतो राज्ञः प्रजाः
सहकारित्वेन विधीयन्ते । यथा वा प्राचार्यस्य शिष्याः ।
शराहे च । ज्ञानादिदानं देवानां विष्णुना साधु चोदि-
तम् । वेदे च तेषां विहितं तत्राचार्यो महत्तरः ।
विहितः सहकार्यान्तरम् प्रजाः । पाठत्वेन यथा राज्ञी
यथा शिष्या गुरोरपि । तस्माच्छुभफलं तासां प्राचा-
र्याणां महत्तरम् । ततो महत्तरं प्रोक्तं देवानामुत्तरो-
त्तरमिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

कुटुम्बी शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्
विदधादित्युक्ता न च पुनरावर्त्तत इति गृहीणोपसंहारः

सौतर्वदितरेषामर्ष्यं पदेशात् ॥ ४६ ॥

क्रियते तस्माद्गृहस्थस्य एवोत्तमत्वमिति न वाच्यम् ।
यतः कृतज्ञगृहस्थान् देवानपेक्ष्यैषोपसंहारः क्रियते ।
कृतज्ञा ह्येते गृहिणो देवाः कृतज्ञा एते यतयोऽयैतेषां न
पुत्रा दायमपयन्ति न वै ते गृहान् विष्टजन्त्यरागा अर्हेषां
अनोभाः सर्वभोगाः सर्वज्ञाः सर्वकर्तार इति प्रोवाच्यते
अति ॥ ४८ ॥

न चायमद्वयमेव देवानां देवा एव ब्रह्मचारिणो देवा
एव गृहस्था देवा एव वनस्था देवा एव यतयः यथैते मूना
एवं सर्ववर्णाः सर्वायमाः सर्वे ह्येते कर्म कुर्वन्तीति कौठ
रव्ययुतो । यतित्वं दृष्टान्ते नान्येषामर्ष्यदेशात् ॥ ४६ ॥

एतां विद्यामधीत्य ब्रह्मदर्शीयाव भवति स एत
मनर्थेऽपि विब्रूयात् यथा यथाह वै ब्रूयात् तथा तथाधिकं
भवतीति माठरयुतो विद्यादानं श्रूयते । तच्च ब्रह्म
स्वीकरणार्थमाविष्कारिणेति न मन्तव्यं अन्वयाद्युक्तेः आवि
ष्कारे योग्यानामपि स्वीकारापत्तिरप्राप्तिः तच्च निधि
मानस्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्यटे निरामिणी रिपवोऽन्ये
जागृदुरिति तेषां नैतदपरं किञ्च नैकं ब्रह्मणस्पतिः ब्रू
तेभ्यः कटाक्षितं अथो शमेनोपरतां मनसा ये धर्मिणो
ब्रूहि तेभ्यः सदानः आदेवाना मोहते विप्रयो हृदि
प्रहस्यते न परः साक्षा विदुरिति । विद्याह वै ब्राह्मण
सार्जगोस गोपाय मां जेवधिष्ठेऽहमेधि । अनार्थकायाह-
नवे शंठाय मास्म ब्र या ऋजवे ब्रूहि नित्यमिति च ॥ ४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुत प्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

एवं सुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधत्तेस्तदवस्था-
वधृतेः ॥ ५१ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायन ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-
नन्दनौर्ध्व भगवत्पादविरचिते तृतीया-

ध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः ।

आत्मा वारे दृष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः
इति दर्शनार्थं श्रवणादि विधीयते तच्च दर्शनमैहिकमेव
प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे श्रुत्वात्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्यैव
दृष्टिं परमस्य विन्देत् यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्यात्
प्रेत्यैव पश्येद् योगमेव बान्धवेष्ट्येति सोपश्रुतौ दर्श-
नात् । अनादिजन्मसम्बन्धं निर्नेत् पापपञ्जरम् । या
वेत्या सेवया शक्यं तावत् कार्यं न संशयः । यावद्दूरे
स्थितौ गम्या तावद्दन्तस्थमेव हि । इह जन्मान्तरे वापि
तापतैव तु दर्शनं । श्रवणं मननञ्चैव निदिध्यासनमेव च ।
परे गुरौ च या भक्तिः परिचर्यादिकं हरेः । एषा सेवेति
संप्रोक्ता यथा तद्दर्शनं भवेदिति च तृहृत्संहितायां ॥ ५० ॥

एवमेव प्रारब्धः कर्माभावे शरीरपातानन्तरमेव मोक्ष-
साक्षात्वे जन्मान्तरानित्यनियमः । धर्मी स्वर्गं विधर्मी

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

आवृत्तिरसकदुपदेशात् ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

निरयमेत्येव ब्रह्मसंस्थो, मृतमेत्येव ब्रह्मसंस्थो मृतमेत्ये-
वेति ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षस्यैवावधारणात् । विद्वानमृत-
माप्नोति नात्र कार्या विचारणा । अवसन्नं यद्वारब्धं कर्म
तत्रैव गच्छति । न चेह बहूनि जन्मानि प्राप्यैवान्ते न
संशय इति नारायणाध्यात्मो ॥ ५१ ॥

इति श्रीकृष्णार्जुनसंवासे ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभग-
वत्पादविरचिते तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः

समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ।

फलं निगद्य तस्मिन् अध्याये । कर्मणा शास्त्रं फल-
मस्मिन् पादे नित्यम् । कार्या सर्वथा भाव्यं साधनं प्रयमत
संश्यते । प्रायिकत्वाच्चाध्यायानां पादानाञ्च न विरोधः ।
आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो भन्तव्यो निध्यासितव्य-
इत्यादिना अग्निष्टोमादिवटेकवारेणैव फलप्राप्तिः किन्त्वा-
सृष्टिः कर्त्तव्या स य एषोऽपि मेतदात्मसिद्धं सर्वमित्याद्य-
स कदुपदेशात् ॥ १ ॥

स तपीऽतप्यत पुनरेव वरुणं पितरमुपससारेत्याद्या
वर्षेनलिङ्गाच्च नित्यम् । अवश्यैव मननं ध्यानमेव वा ।
कर्त्तव्यमेव पुरुषैर्ब्रह्मदर्शनमिच्छुभिरिति वृद्धस्तन्त्रे ॥ २ ॥

आत्मेतितूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

ब्रह्म दृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

आत्मेत्युपदेश उपपासनञ्च मोक्षार्थमिः सर्वदा कार्यं -
मेव नान्यं विचिन्तय आत्मानं मेवाहं विजानीया मात्मानं
ह्युपासि आत्माहि ममैव भवतीत्युक्त्यापगच्छसि आत्मात्ये-
वोपासय आत्मन्येव विजानीहि नान्यं किञ्चन विजानता
आत्मा ह्येव भवतीति ग्राहयन्ति च । आत्मेत्युपासन
कार्यं सर्वथैव मुमुक्षुभिः नानाक्लेशसमायुक्तोप्येतावन्नैव
विस्मरेदिति भविष्यत् पर्वणि । आत्मा विष्णुरिति ध्यान
विशेषतः । सर्वथा च मुमुक्षुणा उपदेशश्च तादृगः ।
कर्त्तव्यो नास्ति नानेन कस्यचिन्नोक्त इत्यत इति ब्राह्मे ॥ १ ॥

नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिना शब्दभ्रात्या न प्रतीके
ब्रह्म दृष्टिः कार्य्या किन्तु तत्सत्यत्वेनेवोपासनं कार्य्यं ब्रह्म-
तर्के च नामादिप्राणपर्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः । ऐक्य-
दृष्टिरिति भ्रान्तिगुणानां भविष्यति । नामादि स्थिति-
रेवात्र ब्रह्माणो हि विधीयते । सर्वथा प्रथमा चक्षात्
सप्तम्यर्थात् ततो मतेति ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिः सर्वथा कार्य्येव परमेश्वरे चत्कृष्टत्वात् ।
ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्यो विष्णुः सर्वैरपि ध्रुवम् । महत्त्ववाचो
शब्दोऽयं महत्त्वज्ञानमेव हि । सर्वतः प्रीतिजनकमतस्तत्
सर्वथा भवेत् । आत्मेत्येव सदोपासा तदा ब्रह्मत्वसं-

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

युता । कार्यैव सर्वदा विष्णो ब्रह्मत्वं न परित्यजेदिति
ब्रह्मतर्के ॥ ५ ॥

चक्षोः सूर्योऽजायते त्याग्युपासनं च देवानां कार्यमेव
स्वीत्पत्तिरन्यत्वात् ध्याय त्वात् मुक्तो तत्र नयम्यापेक्षि-
तत्वानुपपन्नं तेषां तयोपासनम् । नारायणतन्त्रे च ।
आधिव्याधि निमित्तेन विक्षिप्तमनसोऽपि तु । गुणानां
स्मरणं शक्तौ विष्णोर्ब्रह्मत्वमेव तु । आर्त्तं च सततं तच्च
न कदाचित् परित्यजेत् । अत्र सर्वगुणानाञ्च यतोऽन्तर्भाव
इष्यते । स्वीत्पत्त्यङ्गं देवानां विष्णोश्चिन्त्यं मदैव तु ।
तेषां तत्र प्रवेगो हि भुक्तिरित्युच्यते बुधैः । तदाधि-
ताद्य ते नित्यं ततश्चिन्ता विधेयत इति ॥ ६ ॥

सर्वदोषासनं कुर्वन्नध्यामीनो विशेषतः । कुर्व्यात्तदा
वसन विक्षेपात्पत्तेन हि सम्भवात् ॥ ७ ॥

स्मरणोपासनञ्चैव ध्यानात्मकमिति द्विधा । स्मरणं
सर्वदा योग्यं ध्यानापासनमासने । नैरन्तर्यं मनीष्य-
ध्यानमित्युच्यते बुधैः । आसीनस्य भवेत् तच्च न शयानस्य
तिद्रव्या । स्थितस्य गच्छतो वापि विक्षेपस्यैव सम्भवात् ।
स्मरणात् परमं श्रेयं ध्यानं नास्त्वत्र संशयः । इति नारा-
यणतन्त्रे । अतो ध्यानत्वाच्च ॥ ८ ॥

अचलत्वञ्चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

अप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

— — — — —

अचल चेच्छरीरं स्यात् मनसयाप्यचलनम् । चलने तु शरीरस्य चञ्चलं हि मनो भवेदिति ब्रह्माण्डे ॥ ९ ॥

समं कायशिरोश्रोत्रं धारयन्नचल स्थिरः । सप्रेक्ष्य नासिकाग्रं च दिग्गन्धानवलोकयन् इत्यादि ॥ १० ॥

देशाकालावस्थादिषु यत्रैकाग्रता भवति तत्रैव स्यात्त-
ध्यम् । तमेव देशं सेवेत त कालं तमवस्थितम् । तानेव
भागान् सेवेत मना यत्र प्रमोदति । नहि देशादिभिः
कथिद्विषेयः समुदोरितः । मनः प्रसादमायं हि देशका-
लादिचित्तनम् । इति वाराहो ॥ ११ ॥

यावन्माचक्ष्णावदुपासनादिकं कार्यं स यो ह वै तद्ग-
नवन्मनुष्येषु प्रापण तमोद्धारमभिध्यायोतति श्रुतिः । सर्व-
द्वन्द्वमुपासोत यावदिमुक्तिं मुक्ता अपि ह्येनमुपासत इति
मोषर्णश्रुतिः । शृणुयाद् यावदज्ञानं मतिर्यावदयुक्तता ।
ध्यानश्च यावदोषा स्यान्नेषा कचन बाध्यते । दृष्टतत्त्वस्य च
ध्यानं यदा दृष्टिर्न विद्यते । भक्तियानन्तकालीना परमे-
ष्ठ्याणि स्फुटा । आधिमुक्तेर्विधिनिर्लेपं स्वत एव ततः पर-
मिति ब्रह्माण्डे ॥ १२ ॥

तदधिगम उत्तर पूर्वाद्यतोऽप्येवविनाशौ
तद्व्यापदेशात् ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पातेतु ॥ १४ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

ब्रह्मदर्शन उत्तराद्यप्यश्लेषः पूर्वादयस्य विनाशश्च ।
तद्यथा पुष्कर पलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवं विटि पाप
कर्मण्येव श्लिष्यते तद्यथैषोका तूलमग्नौ प्रेतं प्रदूयेतैकं
हृषास्य सर्वं पाप्मानं प्रदूयन्त इति तद्व्यापदेशात् ॥ १३ ॥

पुण्यस्याप्येवमश्लेषः । तुगब्दोऽनुत्यानवाची । यथा
श्लेषा विनाशश्च मुक्तस्य तु विकल्पाश्लेषः । 'एवं सुकर्मण्यपि
पततस्तन्मभिमुखमिति चान्तेये ॥ १४ ॥

'अनारब्धकार्ये' एव पूर्वे पुण्यपापे विनश्यतः । तस्य
तावदेव चिरं यावत् विमोक्ष्येत यथ संपत्त्यत इति तद
वधेः । तुगब्दः अतिद्योतकः । यदनारब्धपारं स्यात्त-
द्विनश्यति निश्चयात् । पश्यती ब्रह्मनिर्द्वन्द्वं होतश्च ब्रह्म-
पश्यतः । द्विपतो वा भवेत् पुण्य नाशो नास्त्यत्र संशयः ।
तस्याप्यारब्धकार्यस्य न विनाशोऽस्ति कुत्रचित् । आर-
ब्धयोस्तु नाशः स्यादल्पयोः पुण्यपापयोरिति नाराय-
णतन्त्रे ॥ १५ ॥

अग्निहोत्राद्यपि मोक्षानुभवायैव । तुगब्दाद् ब्रह्म
दर्शनवतः स एनमावेदितेन मुनक्ति यथा वेदो वा नष्ट

अतोऽन्याऽपि श्रेष्ठे केषां सुमनसोः ॥ १७ ॥

यदेव विद्येति हि ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १९ ॥

इति श्रीकृष्णार्हपावनकृत ब्रह्मसूत्रभाष्ये

श्रीमदानन्द तीर्थ भगवत् पाद

विरचिते चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ।

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अतएव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

च । अथमात्रे कृतो धर्मो भवेत्तु ज्ञानवतो महान् । महा-
नपि कृतो धर्मो ह्यज्ञाना निष्कलो भवेत् इति च
भारते ॥ १८ ॥

आरब्धपुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म संपद्यते ।
अथेति नियमसूचकः । आरब्ध पुण्यापापस्य भोगेन क्षप-
यादनुप्राप्नोत्येव तमोर्धोरं ब्रह्म वा नावसथय । सङ्गणा-
शतकालान्तु पूर्वमारब्ध संचयः । नियतेन भवेन्नात्र कार्या-
काचिद्विचाराणा । इति नारायणतन्त्रे ॥ १९ ॥

देवानां मोक्ष उत्क्रान्तियाम्निन् उच्यते । वागभि-
मानिन्युमा मनोमिमानिनि रुद्रे विलीयत । वाचो मनो-
शब्दत्वदर्शनात् । तस्य यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यत इति
शब्दाच्च । उमा वै वाक् समुद्दिष्ट मनो रुद्र उदाहृतः । तदे-
तस्मिद्युन ज्ञात्वा न दाम्पत्यादि ज्ञेयत इति स्कान्दे ॥ ११ ॥

अतएव चशब्दात् सर्वाणि दैवतानि यथातुकूलं
-विलीयन्ते अग्नौ भवे देवा विलीयन्ते अग्नि-
-उमायां उमा रुद्रे विलीयते । एवमन्यानि दै-
-वकूलमिति गोपवनश्रुतिः ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥
 सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥
 भूतेष्वतः श्रुतेः ॥ ५ ॥
 नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

मनः प्राण इत्युत्तराद्वचनात्मनोऽभिमानो रुद्रः प्राणे
 वायौ विलीयते वायोर्वाव रुद्र उदेति वायौ विलीयते
 तस्मादाहुर्वायुदेवानां अह इति कोऽङ्घ्रिभ्यश्च्युतिः ॥ ३ ॥

म प्राणः परमात्मनि विलीयते सर्वे प्राणमुपगच्छन्ति
 प्राण देवा अनुप्राणन्ति प्राणः परमनुप्राण्यति तस्मादाहुः
 प्राणस्य प्राण इति । प्राणः परस्य देवताया भक्ताः सन्तो-
 ऽग्निमाविश्य देवाः सर्वेऽपि भुञ्जते । अग्निरिन्द्रं तथेन्द्रश्च
 वायुमाविश्य सोऽपि तु । आविश्य परमात्मान भुङ्क्ते भोगान्
 वाहकान् । न ह्यानन्दो निजस्तेषां परैस्तेभ्यः कथञ्चन ।
 किमु विष्णोः परानन्दो न ते विष्णाविति श्रुतेः । प्राणस्य
 तेजसि तमो नागमात्रमुदाहृतम् । सर्वेऽपि तु च सर्वादेस्त-
 स्यान्वयः नयः कथम् । इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ ४ ॥

भूतेष्वन्येषां देवानां नयः । भूतेषु देवा लीयन्ते भूतानि
 परेषु परं उदेति नास्तमेत्येक एव मध्ये स्यातेति रुद्र-
 च्युतेः ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् भूते सर्वेषां देवानां नयः पृथिव्या नृभवो
 देवाः विलीयन्ते वरुणेऽश्विनावन्नावन्मयो यावाविन्द्रः
 सोम आदित्यो वृक्षस्यतिरित्याकाश एव साध्या विलीयन्ते
 नृभवः पृथिव्यां वरुण आपोऽग्नयस्तेजसि मरुतो मारुतं

समानाचासृत्युपक्रमाद् मृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

तदपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

नोपमर्हनातः ॥ १० ॥

आकाशे विनायका विनोयन्त इति महोपनिषत्तुर्वेदशि-
खायाश्च दृश्यतः । अतोऽन्नो सर्वं देशा विनोयन्त इत्यत्र
निर्दिष्टानामेव ॥ ६ ॥

देयतः कालतश्च व्याख्या समो नापरमः पुरुषा यस्याः
सा समाना संसारानुपक्रमात् स्वत एवासृतत्वं तस्याः
वृक्षच्छ्रुतिश्च हो वावसृत्यनुपक्रमो । प्रकृतिश्च परमश्च द्वावेतौ
नित्यमुक्तौ नित्यौ च सर्वंगतौ एतौ ज्ञात्वा विमुच्यत इति
नैतावता साम्यम् ॥ ७ ॥

समावेतौ । प्रकृतिश्च परमश्च नित्यौ सर्वंगतौ नित्य-
मुक्तावसमावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च विलीनौ हि प्रकृतौ
संसारमेति विलीनः परमेष्ठसृतत्वमेतोति सोपर्यग्युतिः ॥ ८ ॥

सूक्ष्मत्वं बाधिकवृक्षाणः प्रकृतेः ज्ञानानन्दैश्वर्यादिप्र-
माणाधिक्यश्च । सर्वतः प्रकृतिः सूक्ष्मा प्रकृतेः परमेश्वरः ।
ज्ञानानन्दो तथैश्वर्यं गुणाद्यान्धेऽधिकाः प्रभोरिति हि चतु-
रग्युतिः ॥ ९ ॥

अतस्तस्य ये विशेषगुणास्तेषामनुपमर्हनेनैव साम्यम् ।
देयतः कालतश्चैव समा प्रकृतिरोज्वरे । समधीरप्य बहत्वं
सद्वन्धः परात्मनः । स्वत एव परेशस्य सावोपाक्षोसदा

अस्यैव चोपपत्तेरेष उष्मा ॥ ११ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

हरिम् । प्रकृतेः प्रकृतस्यापि ये गुणाम्भे तु विष्णुना । निय-
तानैव, केनापि नियता हि हरेर्गुणा इति भविष्यत्पर्वणि ॥ १० ॥

दिधाहोद्भवदस्य तदुभावादनुभावश्च । तत्रोभावत् परं
ब्रह्म यत्र जिघ्रन्ति न पश्यन्ति न शृण्वन्ति न विजानन्ति
अथानुभावत् प्रकृतिश्च प्रकृतं च यत्र जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति च
यत्र पश्यन्ति पश्यन्ति च यत्र शृण्वन्ति शृण्वन्ति च यत्र
जानन्ति जानन्ति चेति सोपपन्न्युतेः । किञ्चित् साम्या-
पपत्तेः । ११ ॥

असमो वा एष परमो न हि कश्चिदेवं दृश्यते । सर्वं
ह्येतेऽणवो जायन्ते च म्रियन्ते च किद्रा ह्येते भवन्त्यथ परा
न जायते न म्रियते पूर्णयैव भवतीति चतुर्वेदशिक्षायां
साम्यं प्रतिषेधादिति चेत् न शरीराद्भि साम्यं प्रतिषि-
ध्यते ॥ १२ ॥

कृतः प्रयातः समाया समायाभिधोवन्ते । समास-
मायाय समानि ब्रह्मणो रूपाणि यैकत्वात्तस्मिन्नित्ययो
नियतिरायतिथे कं ह्येवेतद्व्यत्यथा समाब्रह्मेन्द्रो रुद्रः
प्रजापतिर्हृदस्पतिर्यै केचन देवगन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽ-
सुरा यत् किञ्चेदं चरन् अचरन्त्याय समाऽसमा प्रकृतिर्वाय
समासमा एषा हि नित्याजरा तदस्या चेति स्पष्टो हि
माध्यन्दिनानां समादिवादः ॥ १३ ॥

आर्ह्यते च ॥ १४ ॥ तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥
 अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥
 तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासाम-
 र्थ्यान्तच्छेषगत्यनुष्मृति योगाच्च हार्दानुगृहीतः
 शताधिकया ॥ १७ ॥

सत्यकुचवराहाद्याः समा विष्णोरभेटतः । ब्रह्माद्य-
 स्वसमाः प्रज्ञाः प्रकृतिश्च समासमा इति वाराहै ॥ १४ ॥

प्राणहारेण सर्वाणि देवतानि परमात्मनि विलीयन्ते
 सर्वे देवाः प्राणमाविश्य देवे मुक्तालयं परमे यात्य चिन्तय
 इति कोपारवश्रुतिः ॥ १५ ॥

उत देवा एतमात्मानमनुविश्य सत्यासत्यकामाः सत्य-
 मंकल्पाः यथा काममन्तर्वहिः परिवरन्तीति गोपवन-
 श्रुतिः । तत् परमेश्वर कामाद्य विभागेनेव तेषां सत्यका-
 मत्वं कामेन मे काम आगादृढयादृढ्यं मृत्योरिति वच-
 नात् । मुक्तानां सत्यकामत्वं सामर्थ्येण परम्य तु । कामा-
 नुकूलं कामत्वं नान्येषां विधौयत इति ब्राह्मे ॥ १६ ॥

उत्क्रान्ति काले हृदयस्याग्रज्वलनं भवति तस्य हैतभ्य
 हृदयस्याग्रं प्रद्योतत इति श्रुतेः । तत् प्रकाशितद्वारो
 निष्क्रामति विद्यासामर्थ्यात् यं यं चापि स्मरन् भावं त्यज-
 त्यन्ते कलेवरम् । तन्तमेवेति कीन्तेय सदा तद्भावभावित
 इति श्रुतेः विद्याशेषगत्यनुस्मरणयोगाच्च । आचार्यश्रुते

रश्मयानुसारौ ॥ १८ ॥

निशि, नेति चेन्न सम्बन्धात् ॥ १९ ॥

यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ २० ॥

अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ २१ ॥

गतिं वक्ष्येति लिङ्गम् । हृदि स्थितेनैव हरिणा तस्यैवानुग्रहेण
तु उतकान्तिर्न ह्यरन्ध्रेण तमेवोपासतो भवेदिति चाध्यात्मे
गत्यैका च हृदयस्य नाद्यस्तामां भूर्धानमभिनिःसृतैका-
तयोर्देहाय वस्तुत्वमेति विषयगान्धा उत्क्रमणे भवन्तीति
च ॥ १७ ॥

निष्क्रामति सहस्रं वा आदित्यस्य रश्मयः आसुना-
डोवा ततास्तत्र खेत, सुपुम्नो ब्रह्मयानः सुपुम्नायामौ
ततस्तत् प्रकाशेनेष निर्गच्छतीति हि पौत्रागण
श्रुतिः ॥ १८ ॥

रश्माभावान्निशि ज्ञानिन उत्क्रमणं न युक्तमिति
चेत् न सर्वदा सम्बन्धाद्दर्शना कियत् कालम् ॥ १९ ॥

यावद्देहो विद्यते तावद्दर्शिमम्यन्तोऽस्त्येव मसृष्टा वा
एते रश्मयश्च नाद्यश्च नैषा वियोगो यावदिदं शरीरमत
एते पश्यत्येतैरुत्क्रामत्येतै, प्रवर्तन्त इति माध्यन्दिन-
श्रुतिः ॥ २० ॥

दक्षिणे मरणं याति स्वर्गं ब्रह्मोत्तरायण इत्युक्तोऽपि
ज्ञानिनो दक्षिणायनोत्क्रान्तिर्विज्ञेयते । शतं पक्षेव सूर्यस्य
दक्षिणायनं रश्मयः । तावन्त एव निर्दिष्टा उत्तरायण
रश्मयः । ते सर्वे देहसम्बन्धाः सर्वदा सर्वदेहिनाग

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्त्तं चैते ॥ २२ ॥
इति श्रीकृष्णद्वैपायनब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-
नन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते चतुर्थाध्या-
यस्य द्वितीयपादः समाप्तः ।

महर्षीकारदिगन्तार उत्तरायणरश्मिभिः । निर्गच्छन्तो-
तरैद्यापि येऽष्टयेतरा गतिः । उत्तरं दक्षिणमिति त
एव तु निगद्यते न तु कालविशेषोऽस्ति ज्ञानिनां निय-
मात् फलम् । ददाति कालेऽनुगुणे फलं किञ्चिद्विशिष्यते ।
अप्युक्तमानां केषाञ्चिन् विशेषोऽस्ति कालत इति हि
नारायणाध्याख्ये ॥ २१ ॥

न केवलं कालादिकृते ब्रह्मचन्द्रगतौ स्मर्यते किन्तु
ज्ञानयोगिनः कर्मयोगिनश्च ।

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः परमासा उत्तरायणम् । तत्र
प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः । धूमो रात्रिस्तथा
कृष्णः परमासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमस ज्योति-
र्योगो प्राप्य निवर्त्तन्त इति । अत्र योगीति विशेषणात्
स्मरणनिमित्ते चैते गतो गत्यनुस्मरणाद् ब्रह्म चन्द्रं वा
गच्छति ध्रुवम् । अननुस्मरन्तः काले स्मरणं प्राप्य वै
गतिरिति चाध्याख्ये ॥ २२ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-
नन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते चतुर्था-
ध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः ।

अर्चिरादिना तत् प्रथितेः ॥ १ ॥

वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

तद्धितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

मार्गो गम्यं चास्मिन् पाद उच्यते । तेऽर्चिपमभिसम्भ-
वन्त्यर्चिपोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमित्यर्चिपः प्राथम्य-
श्रूयते । यथाह वै पुरुषोऽस्मासौकात् प्रैति स वायुमाग-
च्छतीति वायोः । तत्रार्चिपप्राप्तिरेव प्रथमा । हावेव मार्गो
प्रथितावर्चिरादिर्विपथिताम् । धूमादिः कर्मिणाश्चैव
सर्ववेदयिनिर्णयात् । अग्निर्ज्योतिरिति । हे धैवार्चिपः
संप्रतिष्ठितः । अग्निर्गत्वा ज्योतिरेति प्रथमं ब्रह्म संज-
यति । एकस्मिंश्चुं परे संख्यो द्विरूपोऽग्नेः सतो मद्भानिति
ब्रह्मतर्कः ॥ १ ॥

अर्चिपो वायुं गच्छति स वायुमागच्छतीति सामान्य-
वचनात् । स इतो गतो द्वितीयां गतिं वायुमागच्छति-
वायोरहरह आपूर्यमाणपक्षमिति विशेषवचनाच्च ॥ २ ॥

नासेभ्यः संवत्सरं संवत्सराद्वरुणलोकवरुणलोकात्
प्रजापतिलोकम् इति कौण्डिन्यश्रुतिः । संवत्सरात्तद्धित
मागच्छतितद्धितः प्रजापतिलोकमिति गोपवनश्रुतिः ।
तत्र तद्धितो वरुणं गच्छति तद्धिता ह्येते वरुणलोक
स्तद्विदुपरि मुक्तामयो राजते । तथासौ वरुणो राजा
सत्यानृते विचिन्वतीत्युपरि सम्बन्धश्रुतिः ॥ ३ ॥

आतिवाहिकस्तस्मिन्नात् ॥ ४ ॥ .

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

कार्यं वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तस्वातिवाहिको वायुः पूर्वगमननिष्ठात् ॥ ४ ॥

कुतः स वायुमागच्छतीति प्रथममुच्यते । उक्तक्रान्ती
विद्वान् परममभिगच्छन् विद्युतमिवान्तत उपगच्छति ।
द्यौर्वाव विद्युतस्तत्पतिं वायुमुपगम्य तेनैव ब्रह्मा गच्छती ।
त्यन्तेऽपि वायुगमनश्रुतेः । पूर्वोक्तः आतिवाहिक परी
वेति व्यामोहे उत्तरे दिवसपतिरिति विगेषणात् पूर्वोक्ता-
तिवाहिकस्यैव श्रुति सिद्धेः । ब्रह्मतर्के च । उक्तक्रान्तस्तं
शरीरात् ज्वात् गच्छत्यर्चिपमेव तु । ततो हि वायोः
पुष्ष योऽसौ नाज्जातिवाहिकः । ततोहः पूर्वपक्ष बाह्युदक्
संवत्सरं तथा । तद्धित वरुणश्चैव प्रयाज सूर्यमेव च ।
सोमं वैश्वानर चेन्द्रं भुवं देवीं दिवं तथा । ततो वायुं
परं प्राप्य तेनैति पुरुषोत्तनमिति ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण तत्र तत्रोच्यमानत्वादायोरपि परतो
ब्रह्मण्योऽर्चिं गन्तव्योऽस्तीति नाशङ्कनीयं विद्युत्पतिना
वायुनैव स एतान् ब्रह्मा गमयतीति ब्रह्मगमनश्रुतेः । विद्यु-
त्पतिर्वायुर्नैव नयेद्ब्रह्मा न चापरः । कुतोऽन्यस्य भवे-
च्छक्तिस्तस्मै प्राथनायकमिति वृहत्तन्त्रे ॥ ६ ॥

स एवाण ब्रह्मा गमयतीति कार्यं ब्रह्मगमयतीति

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

सामौप्यास्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

कार्यात्त्रये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्
॥ १० ॥

अतश्च ॥ ११ ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

वाहरिर्मेव्यते । ऋते देवात् परं ब्रह्म कः पूमान् प्राप्नु-
यात् कश्चित् । यद्यपि ब्रह्मदृष्टिः स्याद्ब्रह्मलोकनवाप्नुया-
दित्यध्यात्मवचनात् । तस्यैव गत्युपपत्तेः । ७ ॥

यदिह वा परमभिपश्यति प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मु-
खमिति कौपारिकश्रुतेः । ८ ॥

ब्रह्मविद्याप्राप्तिं परमिति तद्व्यपदेशस्तत्समीप एव
परमपि प्राप्नोतीत्येतदर्थमेव । ९ ॥

कटेत्यत आह ते हि ब्रह्मणा अभि सम्पद्य यदैतद्विनी-
यतेऽथ महं ब्रह्मणा परमभि गच्छतीति सोपपन्नं श्रुतेर्महा-
प्रलये तदध्यक्षेण ब्रह्मणा सह गच्छति ॥ १० ॥

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ये प्रतिसञ्चरे । परस्यां ते
परात्मानः प्रविशन्ति परं पटमिति च ॥ ११ ॥

ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वात् परमेव ब्रह्म गमयतीति
जैमिनिर्मेव्यते । १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

न च कार्ये प्रतिपत्तमभिसन्धिः ॥ १४ ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति स वादुरायणं सम-
यथा च दोषात्तत् क्रतुश्च ॥ १५ ॥

दृष्टत्वाच्च परब्रह्मणः ॥ १३ ॥

न हि कार्ये प्रतिपत्तिः प्राप्तवान् इत्यभि-
सन्धिश्च । यदुपास्ते पुमान् जीवन् यत् प्राप्तुमभिधा-
व्यति । यच्च पश्यतिद्वयः संस्तुत् प्राप्नोति नृतेरन्विति
पाप्मे ॥ १४ ॥

प्रतीकं देहं च दृष्टो येषां तत्रैव दर्शनेन मट । न तु
व्याप्ततया कापि प्रतीकालम्बनास्तु ते । अप्रतीका देवतास्तु
ऋषीणां शतमेव च । राज्ञाञ्च शतमुद्दिष्टं गन्धर्वाणां
शतं तथा । एतेऽधिकारिणो व्याप्तिर्दर्शनेऽन्ये न तु क्वचित् ।
अयोग्यदर्शने यन्नादुभयः पूर्वस्य चापि तु । अप्रतीका-
यथा ये हि ते यान्ति परमेव तु । स्वदेहे ब्रह्मदृष्ट्यैव
गच्छेद्ब्रह्म स लोकताम् । ब्रह्मणा सह संप्राप्ते संहार
परमं यदमिति गारुडवचनात् । समयत्रोक्तदोषात् प्रती-
कालम्बनात् परं नयति । स यथा कामो भवति तत्
क्रतुर्भवति यत् क्रतुर्भवति तत् कर्म कुरुते यत् कर्म कुरुते
तदेव संपद्यत इति श्रुतेः । अत्र कर्मोपासनमेव अन्यान्
कार्यं नयतीति भगवन्मतम् ॥ १५ ॥

विशेषञ्च दर्शयति ॥ ६६ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते चतुर्थाध्यायस्य
तृतीयपादः समाप्तः ।

—

सम्पाद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

अन्तःप्रकाशाद्वहिःप्रकाशा. सर्वप्रकाशादे वाव सर्व
प्रकाशा नृपयोऽन्तः प्रकाशा मनुष्या एवहि बहिःप्रकाशा
इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥ १६ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते चतुर्थाध्यायस्य
तृतीयपादः समाप्तः ।

—

भोगमाप्तास्त्रिंशत् पादे स एवं विदेरमन्वानः एवं पश्चा-
च्छायाभिमन्त्रयेत तेनात्मना यथा कामं सर्वान् प्राप्ता-
ननुभवतीति सौषण्यं युते. परं ज्योतिरपसम्यद्य एव १०।
पामितिष्ठत इति च । एव येतुं तीर्त्वान्यः सायातन्मो-
भवतीति च तत्र तरपम् नाम तत् प्राप्तयेऽन्तः १०।
इमां घोरामग्निषां नदीं तीर्त्वेत येतुमाप्स्यति नेत्र १०।
मोदते प्रमोदत आनन्दो भवतीति मोदत्ययुते १०।

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

अविभागेनैव दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

मुक्त एव चात्रोच्यते । चरहरिण मनु प्रविशत्युप-
संक्रमते च न तत्र मोदते । न प्रमोदते न कामाननुभवति
वह्नी ह्येष तदा भवत्यथ यथैनं मुक्तो ऽनुप्रविशति मोदते
प्रमोदते च कामांश्चैवान् भवतीति ब्रह्मचर्येण च प्रतिज्ञा-
नात् ॥ २ ॥

परं ज्योतिःशब्देन परमात्मैवोच्यते तत्प्रकरणत्वात्
परं ज्योतिः पर ब्रह्म परमात्मादिका गिरः । सर्वत्र
हरिमेवैकं ब्रूयन्नान्यं कथञ्चनेति ब्रह्माण्डे ॥ ३ ॥

ये भोगाः परमात्मना भुज्यन्ते त एव मुक्तेर्भुज्यन्ते
यानिवाहं शृणोमि यान् पश्यामि यान् जिघ्रामि तानि वै
इदं शरीरं विमुच्यानुभवन्तीति दृष्टत्वाच्चतुर्वेदशिष्यायाम्
भविष्यत्पुराणे च । मुक्ता प्राप्य परं विष्णुं तद्भोगात्मे-
यतः कथित् । वहिष्ठान् भुञ्जते नित्यं नानन्दादो-
कथञ्चनेति ॥ ४ ॥

सर्वदेह परित्यागेन मुक्ताः सन्तो ब्राह्मेणैव देहे
भोगान् भूञ्जत इति जैमिनिः । वा एष ब्रह्मनि-
इदं शरीरं मत्त्वमभिसृज्य ब्र- ब्रह्मणा
ब्रह्म वा शृणोति ब्रह्मणैवेदं । मा रि-

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौ डुलोमिः॥इ
एवमप्युपन्यासात् पूर्वं भावादविरोधं वादरा
यणः ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

न श्रुता उपन्यासात् । आदत्ते हरिहस्तेन हरिदृष्ट्येव
पश्यति । गच्छेच्च हरिपादेन मुक्तस्यैषा भवेत् स्थिति-
रिति श्रुतेः । गच्छामि विष्णुपादाभ्यां विष्णुदृष्ट्या तु
दर्शनम् । इत्यादि पूर्वस्मरणा स्मरणान्मुक्तस्यैतद्विषय
तीति वृत्तन्त्रोक्तयुक्तेषु ॥ ५ ॥

चितिमात्रो देहो मुक्तानां पृथग्विद्यते तेन भुञ्जते ।
सर्वं वा एतदचित् परित्यज्य चिन्मात्र एवावतिष्ठते तामेतां
मुक्तिरित्याद्यत इत्युद्दालक श्रुतेर्यदात्मकत्वादित्यौ डुलो
मिमन्यते ॥ ६ ॥

स वा एष एतस्मान्नक्त्यां हिमुक्तचिन्मात्रो भवति
अथ तेनैव रूपेणाभिपश्यत्यभिभृणोत्यभिमनुतेऽभिजानाति
तामाहुर्मुक्तिमिति सौपर्णश्रुतौ चिन्मात्रेणाप्युपन्यासात्
मिन्युक्तस्य च भावादुभयदर्शनाविरोधं वादरायणो मन्यते
नारायणाध्यात्मैः च । मत्तदेह परित्यज्य चितिमात्रात्म-
देहिनः । चितिमात्रेन्द्रियाच्चैव प्रविष्टा विष्णुमव्ययम् ।
तदाङ्गानुगृहीतैश्च स्वाङ्गैरेव प्रवर्तनम् । कुर्वन्ति भुञ्जते
भोगांस्तदनु वहिरेव वा । यथेष्टं परिवर्तन्ते तस्यैवानुपहृ-
रिता इति ॥ ७ ॥

विकारावर्त्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ २० ॥
दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २१ ॥

सामौष्यं योग एव च । इदमारभ्य सर्वत्र यावत् सुचोरे
मागरम् । पुरुषोऽनन्त शयनः श्रीमन्नारायणाभिधः ।
मानुषा वर्णभेदेन तथैवायमभेदतः । भूपा मनुष्या गन्धर्वा
देवाश्च पितरश्चिराः । अज्ञानजाः कर्मजाश्च तार्त्त्विकाश्च
शचीपतिः । रुद्रो ब्रह्मेति क्रमश्च स्तेषु चैर्वात्तमोत्तमाः ।
नित्यानन्दे च भागीच ज्ञानैश्वर्यं गतेषु च । सर्वे शतगुणो-
द्दिक्ताः पूर्वन्मा दुत्तरोत्तरम् । पूज्यन्ते च वरैस्ते तु सर्वैः
पूज्यद्यतुर्मुखः । स्वजगद्गताष्टतिस्तेषां पूर्ववत् समदो-
रिताः । सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गताः ।
चिद्रूपान् प्राकृताद्यापि विना भागांस्तु कांचन । भुञ्जते
सुक्तिं रेवैति विस्पष्टाः समदोरिता इति ॥ १६ ॥

विकारावर्त्ती व्यापारो मुक्तानां न च विद्यते । इमं
ज्ञानमावर्त्तं नावर्त्तन्त इति श्रुतिः । वारहे च । स्वाधि-
कारेण वर्त्तन्ते देवा मुक्ताश्चपि स्फुटम् । वानि चरन्ति
मुक्ताय विरिञ्चाय च पूर्ववत् । स ब्रह्मकास्तु ते देवा
विष्णवे च विशेषतः । न विकाराधिकारन्तु मुक्तानामन्य एव
तु । विकाराधि कृता ज्ञेया ये नियुक्तास्तु विष्णुनेति ॥ २० ॥

एतत् साम गायत्रास्त इत्युच्यते । तत्रानन्दादीनां
हृदिर्ज्ञानमयं न विद्यते । एक-प्रकारैर्यैव सर्वदा स्थितिः ।
ः । अस्मिन् ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञानं न जायते म्रियते न होयते ।

जगद्वापारवर्जम् ॥ १७ ॥

प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारकिमण्डल-
स्येक्तेः ॥ १९ ॥

दुःखादोन् कदाचन । तीर्णाहि सर्वशोकान्ते पुण्यपापादि
वर्जिताः । सर्वेऽप्यनिवृत्तास्ते शुभमानसवरूपिणः
इति ॥ १६ ॥

सर्वान् कामानाप्यामृतः समभवदित्युच्यते तत्र सृष्ट्या-
दिभ्योऽन्यान् व्यापारानाप्नोति ॥ १७ ॥

कुतः । जीवप्रकरणत्वाज्जीवानां तादृक् सामर्थ्यं विर-
हत्वाच्च । वाराहे च । स्वाधिकानन्द संप्राप्तौ सृष्ट्यादि-
व्यापृतिष्वपि । भुक्तानां नैव कामः स्यादन्यान् कामा-
स्तु भुञ्जते । तद्योग्यता नैव तेषां कदाचित् कापि विद्यते ।
न चायोग्यं विमुक्तोऽपि प्राप्नुयाच्च च कामयेदिति ॥ १८ ॥

यो वेद स वेद ब्रह्म सर्वस्मै देवा वलिमावहन्तीति
प्रत्यक्षोपदेशात् जगद्देख्यं मयस्तोति चेत् न आधिका-
रिक मण्डनाधिपतिं ब्रह्मा हि तदुच्यते । गारुडे च । आत्मे-
त्येव परं देवमुपास्यं हरिमव्ययम् । केचिदत्रैव मुच्यन्ते-
नीत्क्रामन्ति कदाचन । अत्रैव च स्थिति स्ते प्रा मन्तरीये
च केचन । केचित् स्वर्गे महर्षीके जने तपसि चापरे ।
केचित् सत्ये महाज्ञाना गच्छन्ति चोरमागरम् । अत्रापि
क्रमयोगेन ज्ञानाधिकात् समीपगाः सालोक्यश्च सरूपत्वं

विकारावर्त्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ २० ॥
दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २१ ॥ :

सामोध्यं योग एव च । इदमारभ्य सर्वत्र यावत् सुक्षीर
मागरम् । पुरुषोऽनन्त शयनः श्रोमन्तारायणाभिधः ।
मानुषा वर्णभेदेन तद्येवायमभेदतः । भूषा मनुष्या गन्धर्वा
देवाश्च पितरश्चिराः । अज्ञानजाः कर्मजाश्च तार्क्ष्विकाश्च
शचीपतिः । रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशः स्तेषु चैवोत्तमोत्तमाः ।
नित्यानन्दे च भोगी च ज्ञानैश्वर्यं गतेषु च । सर्वे शतगुणो-
द्भिक्ताः पूर्वन्मा दुत्तरोत्तरम् । पूज्यन्ते च वरैस्ते तु सर्वैः
पूज्यचतुर्भुवः । स्वजगद्वापृतिस्तेषां पूर्ववत् समदौ-
रिताः । सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गताः ।
चिद्रूपान प्राकृतांश्चापि विना भागांस्तु कांश्चन । भुञ्जते
मुक्तिरैवेति विस्पष्टाः समदोरिता इति ॥ १८ ॥

विकारावर्त्ती व्यापारो भूतानां न च विद्यते । इमं
ज्ञानभावत्तं नावर्त्तन्त इति श्रुतिः । वारहे च । स्वाधि-
कारेण वर्त्तन्ते देवा भुक्तावपि स्फुटम् । वलिं हरन्ति
मुक्ताश्च विरिष्ठाश्च च पूर्ववत् । स वल्लकास्तु ते देवा
विष्णवे च विगेषतः । न विकाराधिकारन्तु भूतानामन्य एव
तु । विकाराधि कृता ज्ञेया ये नियुक्तास्तु विष्णुनेति ॥ २० ॥

एतत् साम गायत्र्यान्त इत्युच्यते । तत्रानन्तादीनां
हृदिर्ज्ञास्य न विद्यते । एक प्रकारेणैव सर्वदा स्थितिः ।
स एषः एतस्मिन् ब्रह्मणि सम्पद्यो न जायते म्रियते न क्षीयते

ज्ञानानन्दादिभिः सर्वगुणैः पूर्णाय विष्णवे-
 नमोऽस्तु गुरवे नित्यं सर्वयाति प्रियाय मे ।
 यस्य त्रौण्यदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलुम् ।
 भक्त्या दर्शितमित्यमेव निहितं देवस्य भर्गोमहत् ।
 वायोराक्ष वचोनयं प्रथमकं ब्रह्म द्वितीयं वपु-
 न्मैध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हरौ तेन हि ॥
 इति श्रीकृष्णवैपाचनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-
 नन्दतीर्थं भगवत्पादविरचिते चतुर्थाध्यायस्य

चतुर्थपादः समाप्तः समाप्त्य

चतुर्थोऽध्यायः ।

समाप्तम्

५ धिर्देव श्रीउमेशचरण आन ।

नं ७९ मिवनीश्वरगदाग लेन

भोगमात्र साम्यलिङ्गाच्च ॥ २२ ॥

अनाद्युत्तिः शब्दादनाद्युत्तिः शब्दात् ॥ २३ ॥

न वर्द्धते स्थित एव सदा भवति । दर्शयन्नेव ब्रह्म दर्श-
यन्नेवात्म न तस्यैव दर्शयतो न पत्तिर्न विपत्तिरित्याह
जायानि श्रुतो । यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न
जायते न होयते यत्र गत्वा न वर्द्धते इति सोचधर्मः ।
विद्वत् प्रत्यक्षात् कारणाभावलिङ्गाच्च । ब्रह्मवैवर्त्तेषु ।
न ज्ञासो न च वृद्धिर्वा मुक्तानां विद्यते कश्चित् । विद्वत्-
प्रत्यक्ष सिद्धत्वात् कारणाभावतोऽनुमा । हरेरुपासना
चात्र सदैव सुखरूपिणी । ननु माधनभूता सा सिद्धि
रेवात्र साध्यत इति । २१ ॥

न च भोग विशेषादिति विरोधः । एतमानन्दमय
मात्मानमनु प्रविश्य न जायते न म्रियते न क्षसते न वर्द्धते
यथाकामश्चरति यथाकामम्विवति यथाकामं रमते
यथाकाममुपरते इति भोगमात्रसाम्यलिङ्गात् । अहं हि
ज्ञास रूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत् । कादाचित्-
कविशेषस्तु नैव तेषां निषिध्यत इति कीर्त्तनम् । प्रवाहतस्तु
वृद्धिर्वा ज्ञासोवा नैव कुत्रचित् । नाप्रिय किञ्चिदपि तु
मुक्तानां विद्यते कश्चित् । कुत एव तु दुःख स्यात् सुखमेव
सदोदितम् । भोगानान्तु विशेषे तु वैचित्र्यं रमते कश्चि-
दिति नारायणतन्त्रे ॥ २२ ॥

न च पुन रावर्त्तते न च पुन रावर्त्तते सर्वान्
मानस्यमृतः समभवत् समभवदित्यादि श्रुतिभ्यः ॥ २३ ॥

ज्ञानानन्दादिभिः सर्वैर्गुणैः पूर्णाय विष्णवे ।
 नमोऽस्तु गुरवे नित्यं सर्वथाति प्रियाय मे ।
 यस्य चोष्णुदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्धलुम् ।
 भक्त्या दर्शितमित्यमेव निहितं देवस्य भर्गोमहत् ।
 वायोराज्य वचोनय प्रथमकं वृक्षो द्वितीय वपु-
 र्मध्यो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हरौ तेन हि ॥
 इति श्रीकृष्णक्षैपाद्यनकतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-
 नन्दतीर्थ भगवत्पादविरचिते चतुर्थोऽध्यायस्य

चतुर्थपादः समाप्तः समाप्तश्च

चतुर्थोऽध्यायः ।

समाप्तम् ॥

लिखितं श्रीकृष्णक्षैपाद्यनकतब्रह्मसूत्रभाष्ये ।

नं ७९ मिवनावायनदीम लेन